ПЕРЕДМОВА

ВСТУП

Словник української мови у 20 томах (далі СУМ-20) є одним із центральних проектів програми створення Національної словникової бази, ініційованої Указом Президента України від 7 серпня 1997 р. № 967. Як окреме завдання «Створення фундаментальної академічної багатотомної лексикографічної системи "Словник української мови"» цей проект є в розпорядженні Кабінету Міністрів України від 22 листопада 2000 р. № 464-р "Про першочергові завдання із створення Національної словникової бази". Відповідно до цього розпорядження призначено й координатора роботи — Український мовно-інформаційний фонд НАН України. Постановою Президії НАН України від 16.02.2001 р. № 45 визначено головного наукового редактора проекту "Словник української мови" — академіка В. М. Русанівського, під керівництвом якого протягом 2001—2006 років завершено першу редакцію Словника. Обсяг нового Словника сягає 20 томів, і одне із завдань Передмови — донести до читача зміст лексикографічної концепції, технології та організації праці, які склали підґрунтя для створення лексикону. На жаль, В. М. Русанівський не дожив до виходу бодай першого з томів нового Словника української мови й навіть не встиг написати вступної статті. Віталій Макарович написав лише початок Вступу до Словника, з якого ми й починаємо виклад.

«Нація усвідомлює себе тоді, коли вона створює порівняно повний словник своєї мови. Українська нація у 1970—1980 рр. дістала таку працю — "Словник української мови" в 11 томах[1] (далі СУМ-11). У ньому зафіксовано, описано й розтлумачено 134 тисячі слів нашої мови. Це приблизно стільки ж, скільки на той час описувалося і в лексиконах не тільки слов'янських, а й інших європейських мов. Проте мова не стоїть на місці, як і сам народ. Україна наприкінці XX ст. нарешті здобула незалежність і разом із нею — суверенітет власної мови. Виявилося, що, по-перше, її словниковий склад значно поповнився новими словами; по-друге, відійшла на задній план лексика з так званої радянської "новомови"; по-третє, змінилася семантика багатьох слів. Тому виникла потреба в новому українському лексиконі. Саме таким і став "Словник української мови" в 20 томах, створений у рамках програми Національної словникової бази України, який пропонується зараз увазі читача.

Для систематичного опису лексики потрібне її якомога повніше зібрання. Досі цьому служили лексичні картотеки, які створювалися упродовж багатьох десятиліть. Такою є шестимільйонна картотека, зібрана в Інституті мовознавства ім. О. О. Потебні, а нині підпорядкована Інститутові української мови Національної академії наук України. Саме на цій базі укладався виданий у другій половині XX ст. "Словник української мови". На цьому її можливості не були вичерпані: вона ще може багато в чому прислужитися дослідникам української мови. Але для нового словника тлумачного типу цієї картотеки вже замало, тим більше, що укладений на її основі "Словник української мови" 1970—1980 рр. входить до складу нового, 20-томного тлумачного словника. Доповнюють його матеріали нової, електронної картотеки — лінгвістичного корпусу, створеного в Українському мовно-інформаційному фонді Національної академії наук України, які на момент укладання Словника нараховують понад 43 мільйони слововживань[2]. Джерелом інформації для Словника став також Інтернет.

Завдання нового Словника, який укладено в паперовому й електронному варіантах, — із максимальною увагою представити лексичне, а головне, — семантичне багатство сучасної української мови, яке творилося від її зародження та відображене в письмових джерелах кінця XVIII—XXI століть. Кількість цих джерел, порівняно з лексичною картотекою, зросла більше ніж удвоє.

Для цього в лінгвістичному корпусі зібрано нові, а також не нові, але наново відкриті джерела: твори заборонених раніше письменників, сучасних творців художнього слова, зарубіжних українськомовних письменників, сучасна гуманітарна і науково-технічна література. Беручи до уваги, що в наявних текстах, особливо в публіцистиці, все ще трапляються слова з колишньої радянської "нової мови" (на зразок *ударник, стахановець* та ін.), вони залишаються в Словнику з ремаркою *заст*. Вилучаються тільки ті, які в новому суспільстві утратили всякий сенс: *автоброньовик, антиленінський* (і похідні) та ін.

Те саме й зі словосполученнями.

Докорінно переглянуто ілюстрації. Знято ті, що походили з одіозних джерел. Замінено цитати з творів того самого письменника, якщо попередні мали заідеологізований характер, залучено десятки тисяч нових ілюстрацій із творів, наявних у лінгвістичному корпусі та інших джерелах. Значно скорочено кількість перекладних творів (залишено лише світову класику) і кількість перекладачів. Цю місію у виданні виконують М. Рильський, Борис Тен, М. Лукаш та ін. Звичайно, зовсім знято як джерело ілюстрацій усе, що стосувалося документів КПРС і КПУ.

В 11-томному словнику занадто щедро практикувалося уживання загальномовних і стилістичних ремарок на зразок *книжн., вульг., ірон., лайл., фам., поет., нар.-поет., спец., розм., жарг., заст., уроч., діал.* Вони в новому варіан-

---

[1] Словник української мови: В 11 т. / Гол. ред. І. К. Білодід. — К.: Наук. думка, 1970—1980.

[2] Електронну картотеку, згідно із загальноприйнятою зараз термінологією, ми називатимемо лінгвістичним корпусом. Теорія та технологія лінгвістичних корпусів викладена в колективній монографії "Корпусна лінгвістика" (*Широков В. А., Бугаков О. В., Грязнухіна Т. О. та ін.* — К.: Довіра, 2005. — 476 с.). Обсяг Українського національного лінгвістичного корпусу, який функціонує в Українському мовно-інформаційному фонді НАН України, зараз сягає понад 64 млн слововживань.

ті зберігаються, але їх кількість зменшується, особливо ремарки *діал.,* яка обмежує уживання відомих слів у звичайних текстах. Що ж до ремарки *заст.,* то частота її використання зростає у зв'язку з переходом у пасив активних слів попереднього партійно-державного, тоталітарного устрою».

* * *

Цими рядками завершується частина Вступу, яку встиг написати В. М. Русанівський. Подальший виклад теоретичних положень і практичних засад укладання СУМа (теорія лексикографічної структури, будова словникової статті та Словника в цілому, його відмінності від 11-томника і т. ін.) уже був виконаний після відходу Віталія Макаровича з цього життя.

Вважаємо, що тут треба згадати ще одного з натхненників нового Словника української мови — Марію Михайлівну Пещак, яка пішла з життя вже під час редагування цієї Передмови. Саме з її легкої руки та за її впливу започатковано фундаментальне дослідження структури "Словника української мови", що привело до побудови теорії лексикографічних систем (про що йтиметься далі) та значного прогресу в галузі комп'ютерної лексикографії в Україні. Вона й стала одним з організаторів цього проекту на його початковій стадії: переконувала у необхідності нової версії Словника, проводила бесіди з мовознавцями, домовлялася з окремими лексикографами про їх участь у проекті й сама виконувала обов'язки наукового редактора та укладача одного з томів. На жаль, і їй не судилося побачити надрукованим перший том нового Словника…

За задумом авторів, Словник складається з двох великих частин, які подають відповідно загальну та ономастичну лексику (остання містить географічні назви). Це відрізняє 20-томник від 11-томника, у якому географічні назви не подавалися. Зазначена новація вмотивована тим, що ці назви є дуже частотними у мовній практиці, а їх написання і тлумачення не завжди просте. Крім того, вимога лексикографічної повноти та замкненості, яка є обов'язковою для великих лексиконів, спонукає до внесення у реєстр усіх слів, наявних у словникових дефініціях, де трапляються й географічні назви.

У 20-томнику перші 18 томів містять загальну лексику активного і пасивного лексичних фондів, а географічні назви подано в останніх двох томах разом із теоретичними засадами їх лексикографування. Тому тут зосередимося на викладі лінгвістичних засад укладання основного масиву Словника, а також на будові його лексикографічної системи.

Слід зазначити, що в процесі дослідження СУМ-11 (ще до початку роботи над новим Словником), а згодом — у процесі укладання СУМ-20 у його авторів виробився погляд на тлумачний словник як на певну "Summa Lexicographiae", тобто на такий лексикографічний об'єкт, який "прагне" відтворити у максимальній повноті системних зв'язків якомога більше аспектів лексичної та граматичної семантики, що виявляє словесна матерія. До такого "максималізму" спонукала і форма, у якій втілилася робота над СУМ-20, особливо — в його другій редакції. Це форма комп'ютерного інструментального комплексу у вигляді віртуальної лексикографічної лабораторії, що стала принципово новою реалією в історії української лексикографії.

Тому у вступній статті детально описано процес формування комп'ютерного інструментального комплексу "СУМ", виходячи з паперового тексту СУМ-11, будову і функції відповідної комп'ютерної лексикографічної бази даних та створеної на її основі віртуальної лексикографічної лабораторії. Саме така форма представлення мовної інформації та роботи над лексикографічним матеріалом дала можливість висвітлити цілі пласти лексикографічних параметрів та лінгвістичних фактів, які наявні у словниковому тексті лише імпліцитно, і спонукала до глибшого й прискіпливішого ставлення до структури лексикографічної системи СУМа.

Зрозуміло, що реалізація такого підходу передбачала новий погляд на словник як на спосіб виявлення мовної феноменології і водночас — як на спосіб її фіксації. Цей погляд втілений у теорії лексикографічних систем, завдяки якій з'явилася низка нових системно-лінгвістичних ідей та технологічних підходів до лексикографічної діяльності. Тому можна говорити про становлення певної цілісної лексикографічної парадигми, викладу якої присвячено цю вступну статтю.

Розділ 1. ГОЛОВНІ ЗАСАДИ УКЛАДАННЯ СЛОВНИКА УКРАЇНСЬКОЇ МОВИ В 20 ТОМАХ

1.1. Основні принципи лексикографування

При укладанні основної частини СУМ-20 застосовано такі лексикографічні принципи:

1. Максимально повне збереження і використання теоретичних та практичних надбань вітчизняної лексикографії, втілених у структурі та корпусі СУМ-11. Зокрема, матеріали зі вступної статті до СУМ-11 використано і в цьому виданні. Крім того, на основі створеної в Українському мовно-інформаційному фонді НАН України теорії лексикографічних систем проведено велику роботу з вивчення імпліцитної структури СУМ-11, що дало можливість установити ряд нових лінгвістичних фактів, викладених у працях співробітників Фонду[3]. Повністю використано реєстр СУМ-11. Кількість вилучень із реєстру становить лише близько 800 одиниць із понад 134 тисяч. Це такі лексеми, що вийшли з сучасного вжитку (до того ж немає підстав сподіватися, що вони активізуються у певній осяжній перс-

[3] *Широков В. А.* Інформаційна теорія лексикографічних систем. — К.: Довіра, 1998. — 302 с.; *Широков В. А.* Нова класифікація українських дієслів // Актуальні проблеми української лінгвістики: Теорія і практика: Зб. наук. праць. — 2003. — Вип. 8. — С. 113—125; *Широков В. А., Сухарина Н. М., Якименко К. М.* Лексикографічна система як джерело лінгвістичних класифікацій // Вісн. Київ. лінгв. ун-ту. — 2003. — Т. 6. — № 2. — С. 43—53; *Широков В. А.* Феноменологія лексикографічних систем. — К.: Наук. думка, 2004. — 328 с.; *Рабулець О. Г., Сухарина Н. М., Широков В. А., Якименко К. М.* Дієслово в лексикографічній системі. – К.: Довіра, 2004. — 259 с.; *Широков В. А.* Елементи лексикографії. — К.: Довіра, 2005. — 304 с.; *Погрібна О. О., Чумак В. В., Широков В. А., Шевченко І. В.* Лінгвістична класифікація українського іменника у світлі теорії лексикографічних систем // Мовознавство. — 2004. — № 5/6. — С. 62—82; *Широков В. А.* О скрытой симметрии лексикографической системы Словаря украинского языка // Прикладна лінгвістика та лінгвістичні технології (MegaLing-2007): Зб. наук. праць / За ред. В. А. Широкова. — К.: Довіра, 2008. — С. 403—424.

пективі); росіянізми, замінені на питомі українські слова та слова, написання яких змінилося. Значною мірою збережено і семантичну інтерпретацію лексем, особливо для службових частин мови. При цьому виправлені помилки та неточності, неминуче наявні у лексиконах такого великого обсягу.

2. Звільнення СУМа від рудиментів тоталітарного режиму; деідеологізація лексикографічного матеріалу; забезпечення лексикографічної об'єктивності. Для втілення цього принципу необхідно було з вихідного тексту СУМ-11 видалити цитати з творів марксистсько-ленінського спрямування, зняти "ідеологічну" лексику, яка в наш час уже втратила сенс (про що йшлося вище), очистити тлумачення від ідеологічних нашарувань попередньої епохи. Крім того, лексикографам важливо було при укладанні словникових статей, формулюванні дефініцій максимально об'єктивно підходити до фактичного матеріалу, намагатися якомога точніше дотримуватися його контекстної основи, мінімізуючи при цьому вплив особистих лінгвістичних та когнітивних уподобань.

3. Істотне розширення текстово-ілюстративної бази Словника:

– максимально повне представлення контекстної основи, лексики та фразеології Святого Письма;

– істотне розширення списку цитованих джерел за рахунок залучення творів раніше заборонених письменників і письменників нової доби;

– залучення нових текстово-ілюстративних джерел — Інтернету й створеного в Українському мовно-інформаційному фонді лінгвістичного корпусу.

4. Відтворення питомих рис української мови та українського менталітету:

– введення оригінальних мовних конструкцій, притаманних творчості раніше заборонених письменників, автентичних лінгвістичних джерел й іншого фактичного матеріалу з української етнографії та фольклору;

– залучення лексикографічного матеріалу, який відображає національно-історичні реалії та ментальні концепти українського народу;

– забезпечення відповідності лексикографічного матеріалу граматичним, лексичним і стилістичним нормам сучасної української літературної мови, зокрема вилучення росіянізмів, невдалих кальок та ін.

5. Відбиття лексико-семантичної динаміки, яка відображає сучасну мовну практику України:

– становлення України як незалежної держави; зміна суспільного ладу; демократизація суспільства; зміна політичної ситуації в країні; зростання політичної та економічної активності всіх верств українського суспільства;

– науково-технічна революція; перехід до інформаційного суспільства та суспільства знань;

– глобалізація; розширення та інтенсифікація міжнародних зв'язків України.

6. Осучаснення лексикографічного матеріалу:

– введення до реєстру слів на позначення нових реалій, що з'явилися після виходу СУМ-11;

– вилучення лексикографічного матеріалу, який утратив актуальність і не властивий сучасній мовній практиці.

7. Заповнення лексикографічних лакун:

– уведення до реєстру наявної в мові, але пропущеної в СУМ-11 загальновживаної лексики;

– урахування лексичних значень, які з різних причин не були відображені в СУМ-11;

– значне розширення фразеологічної зони та взагалі зони словосполучень.

Сформульовані принципи стали основою всієї роботи над укладанням СУМ-20; їх зміст детально розкриватиметься у подальшому викладі.

Перейдемо до розгляду того, як сформульовані принципи практично реалізовані у корпусі СУМ-20.

По-перше, після формування лексикографічної бази даних "СУМ" (цей процес детально описано в третьому розділі вступної статті) проведено роботу з виправлення помилок, недоглядів і похибок у структурі СУМ-11. Завдяки застосуванню створеного у Фонді інструментального комп'ютерного комплексу її виконання значною мірою вдалося автоматизувати. Зокрема, в автоматизованому режимі здійснено такі операції:

– аналіз знакової системи Словника;

– звіряння коректності шрифтового виділення структурних елементів словникових статей;

– звіряння вживання розділових знаків;

– звіряння коректності відсилань у значеннях та відтінках значень;

– звіряння коректності відсилань у фразеологічних частинах;

– перевірка замкненості лексикографічної системи СУМ-20 (наявність у реєстрі всіх слів, що містяться у словникових дефініціях);

– перевірка наявності ілюстрацій до значень;

– перевірка відповідності першоджерел затвердженому списку;

– перевірка вживання типових формул тлумачення в межах певних лексико-семантичних груп;

– перевірка застосування умовних скорочень у стандартних лексикографічних ситуаціях;

– перевірка узгодженості з базою даних електронного граматичного словника української мови, який функціонує в Українському мовно-інформаційному фонді НАН України у складі Національної словникової бази.

Наступний крок, де також застосовано комп'ютерні методи, — маркування ілюстрацій суспільно-політичної літератури радянського періоду та іншого заідеологізованого ілюстративного матеріалу. Результати цієї праці значні. Наведемо лише кілька прикладів словникових статей у тому вигляді, як вони представлені у СУМ-11, підкресливши частини, вилучені в процесі подальшої роботи:

АБСОЛЮТИ́ЗМ, у, *ч.* Форма керування державою, при якій верховна влада повністю належить одній особі — монархові; самодержавство. *До повалення феодалізму, абсолютизму і чужонаціонального гніту не могло бути й мови про розвиток пролетарської боротьби за соціалізм* (Ленін, 21, 1950, 262).

АГІТА́ЦІЯ, ї, *ж.* 1. Дія за знач. **агітува́ти.** *Повість* [А. Головка] *"Пасинки степу" пройнята глибокою вірою в перемогу колгоспів, вона була умілою і переконливою агітацією за них* (Іст. укр. літ., II, 1956, 432).

2. Громадська й політична діяльність, робота серед трудящих, спрямована на роз'яснення політики якої-небудь партії чи організації. *В нерозривному зв'язку з пропагандою стоїть агітація серед робітників..* (Ленін, 2, 1948, 293); *Вразила мене тільки одна справа в тутешній виборчій агітації, се так звані "видатки на агітацію"* (Л. Укр., V, 1956, 41); *В. І. Ленін підкреслював необхідність того, щоб пропаганда і агітація велись рідною мовою населення* (Рад. Укр., 28.IX 1956, 1).

АКТИ́ВНІСТЬ, ності, *ж.* 1. Властивість за знач. **акти́вний** 1. *Він* [О. М. Сибіряков] *відзначався ще надзвичайною спостережливістю, активністю та письменницьким хис-*

том (Видатні вітч. географи.., 1954, 102); *В рядах комсомолу в суворій боротьбі формувалися благородні риси нашого юнацтва, його висока політична активність, невгамовна громадська ініціатива, почуття обов'язку перед Батьківщиною* (Рад. Укр., 16.VI 1957, 1); // Енергійна діяльність; діяльна участь у чому-небудь; протилежне пасивність. *В нинішніх умовах партія вимагає від профспілок ще більшої активності в комуністичному будівництві* (Рад. Укр., 21.VI 1957, 1); *Зростання активності народних мас у будівництві нового життя — закон епохи соціалізму* (Програма КПРС, 1961, 13).

А́РМІЯ, *ї, жс.* 1. Сукупність усіх сухопутних, морських і повітряних збройних сил держави. *У справедливих армій доля завжди прекрасна* (Гончар, І, 1954, 3); *Марко розповідав про свою службу в армії, про селищні новини, про різні випадки й зустрічі* (Коз., Сальвія, 1956, 41).

Ді́юча а́рмія — війська, які під час війни перебувають на фронті. *Щорс, навпаки, сам просить командування послати його в діючу армію на фронт* (Скл., Легенд. начдив, 1957, 19); **Радя́нська А́рмія** — назва армії Радянського Союзу з 1946 р. *Партійні організації Радянської Армії у своїй діяльності керуються Програмою і Статутом КПРС і працюють на основі інструкцій, затверджуваних Центральним Комітетом* (Статут КПРС, 1961, 27); **Черво́на А́рмія** — назва армії Радянського Союзу до 1946 р. *Українське населення Галичини з невимовною радістю зустрічало Червону Армію — армію-визволительку* (Іст. УРСР, II, 1957, 191).

2. Сухопутні збройні сили…

5. *кого, чого, перен.* Маса людей, об'єднаних спільною ознакою, справою і т. ін. *Лиш ми, робітники, ми, діти Святої армії труда, Землею будем володіти, А паразитів жде біда* (Інтернаціонал); *Армія пролетаріату міцніє в усіх країнах* (Ленін, 13, 1949, 73); *Армія юних мічурінців прагне опанувати вчення І. В. Мічуріна та його методи роботи* (Юним мічур.., 1955, 3).

БАНК, у, *ч.* 1. У СРСР — державна фінансова установа, яка здійснює кредитування народного господарства і є розрахунковим центром країни; у капіталістичних країнах — фінансова установа, що концентрує капіталовкладення, які дає в позику капіталістам з метою одержання прибутків і надприбутків. *..капітал переходить весь час з однієї країни до іншої. Банки, ці величезні склади капіталів, що збирають.. і розподіляють його в позику капіталістам, стають з національних міжнародними..* (Ленін, 2, 1948, 90)…

БЕЗРОБІ́ТТЯ, я, *с.* 1. Стан, коли не всі можуть одержати роботу, мати постійний заробіток. *Застій у промисловості* [Росії] *створював безробіття, яке тяжко позначалось на становищі робітничого класу* (Іст. УРСР, І, 1953, 639); // Наявність безробітних. *В усіх іноземних державах ми бачимо промислові кризи і величезне безробіття* (Ленін, 33, 1951, 91)...

Зрозуміло, що в новому Словнику подання такого лексикографічного матеріалу є абсолютно недоречним. Отже, відповідні фрагменти словникового тексту були вилучені. Деякі словникові статті доводилося переробляти докорінно, а обсяг виявлених у такий спосіб і вилучених "ідеологічних" фрагментів сягнув приблизно 20 % від усього ілюстративного матеріалу СУМ-11.

Про здійснену роботу з деідеологізації лексикографічного матеріалу свідчать наведені нижче приклади переосмислення семантики певних словникових статей (здебільшого суспільно-політичної тематики). Ці приклади подано у вигляді таблиці, ліва колонка якої представляє текст із СУМ-11, а права, відповідно, перероблений текст тієї ж словникової статті з СУМ-20:

КОМУНІ́ЗМ, у, *ч.* 1. Вища суспільно-економічна формація, що приходить на зміну капіталізмові й грунтується на усуспільненні засобів виробництва; має два ступені розвитку: соціалізм і власне комунізм — безкласове суспільство, у якому здійснюється принцип: "від кожного — за його здібностями, кожному — за його потребами". *Комунізм є найвищий ступінь розвитку соціалізму, коли люди працюють з усвідомлення необхідності працювати на загальну користь* (Ленін, 30, 1951, 178); *Революція іде, І скрізь ми Бачимо її всесвітню путь, — Всі шляхи ведуть до комунізму, Всі дороги в комунізм ведуть!* (Криж., Під зорями.., 1950, 139).	**КОМУНІ́ЗМ,** у, *ч.* 1. У марксизмі — вчення про теорію і практику пролетарської революції та побудову безкласового суспільства; політика й ідеологія комуністичної партії. *Після провалу ідеї комунізму прийшло загальне розчарування в універсальних ідеях, однією з яких є, на жаль, і концепція відкритого суспільства* (з наук. літ.); *Велика кількість селянства, що лишалася запеклим ворогом комунізму, продовжувала вперту, хоч і неузгоджену партизанську війну з більшовиками* (з навч. літ.); *Таких шкіл і гуртків у місті ставало все більше. І все більше виходило з них не стільки вмілих майстрів, як відмінних пропагандистів нового, початого Марксом і Енгельсом вчення про комунізм* (М. Олійник).
2. Створена Марксом, Енгельсом і Леніним унаслідок глибокого вивчення об'єктивних законів розвитку суспільства наукова теорія й тактика пролетарської революції та побудови комуністичного суспільства. *Ідеї комунізму захоплюють серця трудящих і перетворюють світ* (Ком. Укр., 10, 1959, 9).	2. Суспільно-політична формація, яка, за марксистською теорією, грунтується на суспільній власності на засоби виробництва та співробітництві і взаємодопомозі вільних від класового й національного гноблення трудящих; настає слідом за капіталізмом і проходить у своєму розвитку дві стадії: нижчу (соціалізм) і вищу (повний комунізм). *Згідно з уявленнями основоположників марксизму комунізм, як суспільна формація, передбачає наявність високорозвинених продуктивних сил, відсутність поділу на соціальні класи, скасування держави, зміну функцій і поступове відмирання грошей* (з наук. літ.); — *Сухомлин за човна ж лаятиме .. — За це не турбуйсь, — заспокоює Віталій .. — У нас із ним уже як при комунізмі: твоє — моє, моє — твоє...* (О. Гончар); * Образно. *Вона щедрою рукою ділилася з Пшеничкою, а той — з нещасними товаришами, бо скаредою він ніколи не був. Однак цей своєрідний комунізм тривав недовго* (Д. Бузько)…
СОЦІАЛІ́ЗМ, у, *ч.* 1. Перша фаза комуністичної формації, суспільний лад, що приходить на зміну капіталізмові, заснований на суспільній власності на знаряддя і засоби виробництва, владі трудящих, керованих робітничим класом на чолі з марксистсько-ленінською партією. *Перехід від соціалізму до комунізму є закономірний, історично неминучий процес* (Наука.., 3, 1959, 1); *Соціалізм, планове соціалістичне господарство відкривають найширший простір для всебічного прогресу науки і техніки* (Матер. XXIV з. КПРС, 1971, 45)…	**СОЦІАЛІ́ЗМ,** у, *ч.* 1. Суспільно-політичний лад, основою виробничих відносин якого є державна власність на засоби виробництва і як мета та ідеал висуваються принципи соціальної справедливості, свободи, рівності. *Бесіди пекучі, — немов залізо, небезпечні слова, як: соціалізм, натуралізм, дарвінізм, питання жіноче, питання робітницьке, — бриніли, мов бджоли* (О. Кобилянська); — *Я питаю, чи вдоволені ви страйком? — Дуже вдоволений. — Наближає до соціалізму? — Так, наближає* (В. Винниченко); *Ніколи всміхатись. Мені треба соціалізм будувати!* (О. Довженко); *Я не визнаю пролетарського правосуддя, здійсненого закаблуками й палкою! Ось це моє кредо. І так само не визнаю соціалізму, будованого тюрмою й кулею* (І. Багряний); *Багато з них і раніш захоплювалися ідеями соціалізму* (Б. Антоненко-Давидович)...

Уже з цих небагатьох прикладів зрозуміло, що робота з подолання ідеологічних нашарувань, властивих СУМ-11, виявилася і значною за обсягом, і важливою з огляду на необхідність послідовного проведення принципу лексикографічної об'єктивності.

1.2. Лексичний склад Словника. Критерії добору лексики та формування реєстру

Лексикографічна база даних Українського мовно-інформаційного фонду НАН України на сьогодні становить найповніше зібрання лексики української мови. Функціонуючи у складі інтегрованої системи Національної словникової бази[4], вона містить — на тій чи іншій стадії розроблення — понад 550 тисяч реєстрових одиниць. При укладанні варіанта Словника, призначеного для друку, найперше питання, що виникає, — це визначення того складу реєстру (інвентарю лексичних одиниць), який доречно представити в академічному Словнику української мови.

Обсяг лексики, яка залучається до того чи іншого словника, залежить передовсім від настанов і завдань конкретної лексикографічної праці. Яким має бути словник і для кого він призначений — це ті визначальні моменти, що зумовлюють реєстр слів, дібраних до філологічного словника із лексичної скарбниці мови. Отже, тип словника мотивує вибір слів, які мають увійти до реєстру лексикографічної праці, та визначає принципи і межі в доборі лексичних одиниць.

Великі тлумачні словники мають своє призначення — максимально повно представити лексику і фразеологію сучасної літературної мови, її докладне опрацювання в семантичному, граматичному і стилістичному аспектах. Нові, комп'ютерні реалії лексикографії з її практично необмеженим потенціалом до нарощування обсягів мовного матеріалу та інтеграції лексикографічних ефектів надають чималі можливості для забезпечення цього призначення. Таким чином, СУМ-20 та його подальші версії покликані якнайширше фіксувати словниковий склад української мови, подавати детальну і різноаспектну характеристику мовних фактів. Саме в СУМ-20 втілюються ідеї інтегральної лексикографії.

Як уже зазначено, формування СУМ-20 здійснювалося на основі реєстру слів попереднього видання — СУМ-11, адже укладання нового словника було розпочато "поверх" старого, через парсинг[5] його тексту та створення відповідної комп'ютерної лексикографічної бази даних (див. розділ 3). З таких початкових умов постали і завдання нової лексикографічної праці, котрі можна сформулювати так: а) відображення об'єктивних змін у словниковому складі та семантиці, які відбулися за час, що пройшов між двома виданнями; б) "вирівнювання" нового словника в прийнятих для сучасного варіанта параметрах, що означає дотримання природних для української мови лексичних пропорцій (насамперед стильових), уніфікацію однорідних лексикографічних елементів, уведення до реєстру всіх слів, наявних у словникових дефініціях, — тобто послідовне проведення настанов системної лексикографії; в) усунення ідеологічних підходів у фіксації словникового складу та лексикографічному розробленні мовного матеріалу, характерних для попереднього видання; г) забезпечення деривaційної повноти реєстру, уведення до реєстру разом із новими словами їх дериватів.

При доборі лексики до Словника діяв принцип своєрідної фільтрації лексичного матеріалу. Він полягає в тому, що серед величезної кількості слів, які становлять словниковий склад мови, необхідно відібрати її найуживанішу, а отже, найсуттєвішу частину. Тому в практиці формування реєстру СУМ-20 застосовано статистичний критерій.

Неабияку роль у доборі лексики до Словника відіграє й авторитетність джерел, із яких залучаються лексичні одиниці. Тлумачний словник національної мови будується передусім на основі художніх, публіцистичних, наукових, науково-популярних творів, мови мас-медіа тощо. Новими, порівняно із СУМ-11, джерелами стали Український національний лінгвістичний корпус та Інтернет. Вагоме значення при доборі реєстрових слів має і відчуття мови авторів Словника. Мовна інтуїція, безумовно, служить внутрішнім орієнтиром у формуванні списку лексичних одиниць.

Критеріями добору лексики до СУМ-20, виходячи із загальних принципів укладання тлумачних словників, стали такі:

– узгодженість із СУМ-11 та загальносистемними настановами сучасного лексикографування (критерій системної відповідності);

– уведення слів, не зафіксованих у СУМ-11, заповнення лексикографічних лакун і внесення до реєстру слів, наявних у словникових дефініціях, а також їх дериватів (лексикографічний критерій);

– урахування нових реалій, що з'явилися або активізувалися у період між двома словниками (хронологічний критерій);

– урахування частотності вживання слів (статистичний критерій);

– уведення слів, зафіксованих в авторитетних джерелах, зокрема у Святому Письмі (критерій авторитетності).

Таким чином, до реєстру Словника внесено:

1. Активну лексику української літературної мови, відображену в усіх різновидах художньої літератури, починаючи з кінця XVIII століття до наших днів, Біблії, народної творчості, публіцистики, науково-популярних і наукових праць, мови засобів масової інформації та ін.

2. Терміни і номенклатурні слова, які широко вживаються у писемній та усній мові, використовуються в популярних наукових виданнях, підручниках і посібниках, пресі і т. ін. *(абсорбент, бонус, веб-сайт, вегетативний, електрон, іонізувати, морфема, неврологія, октан, увертюра)*.

3. Назви сучасних народів, етнічних груп і т. ін. *(албанці, англійці, батаки, білоруси, караїми, німці, уйгури);* найменування зниклих народів і племен, які відіграли значну роль в історії та культурі *(анти, вавилоняни, в'ятичі, галли, гуни, печеніги, скіфи, франки)*.

4. Широковживані складноскорочені слова *(ВАК, ГЕС, держадміністрація, ЄС, облвно);* складні лексичні одиниці *(прем'єр-міністр, секретар-референт)*.

5. Продуктивні у словотворенні частини (перші та другі) складних слів *(авто…, багато…, важко…, прото…, само…; …водний, …граф, …метр, …філ)*.

6. Засвідчені текстово-ілюстративним матеріалом зменшені, пестливі, збільшені, зневажливі іменникові *(берізонька, вітрище, малятко, паруб'яга)* і прикметникові *(гарнесенький, здоровенний, манюнький)* найменування.

7. Біблійну і релігійну лексику *(акафіст, ангел, апостол, Бог, Великдень, висвячувати, кальвінізм, преподобний)*.

8. Лексичні діалектизми, зафіксовані у творах багатьох письменників *(банувати, бузько, вабкий, вандри, газда, лебеділи)*.

9. Наявні в джерелах: а) пасивні дієприкметники *(адаптований, випробуваний, набраний, перероблений, розчинений);* прикметники вищого ступеня, що утворюються з відхиленням від форми звичайного ступеня *(більший* — від *великий, кращий* — від *гарний, менший* — від *малий),* найвищого ступеня з префіксами щонай-, якнай- *(щонайбільший,*

[4] Розпорядженням Кабінету Міністрів України від 11.02.2004 № 70-р Національну словникову базу Українського мовно-інформаційного фонду НАН України внесено до Державного реєстру наукових об'єктів, які мають статус національного надбання України.

[5] Поняття та процес парсингу Словника докладно описується у третьому розділі Передмови.

якнайкращий); прислівники *(занадто, пішки, тричі),* в тому числі й ті, що походять від прикметників *(високо, добре, по-українському, сміливо, щиро).*

До реєстру основної частини Словника не внесено:

1. Вузькоспеціальні терміни, які не набули поширення в мовній практиці.

2. Власні імена та прізвища людей *(Іван, Ольга, Хмельницький, Шевченко),* крім тих, які стали загальними назвами *(геркулес, донжуан, іуда),* власні імена з міфології різних народів *(Аполлон, Велес, Венера, Зевс, Ізіда, Перун).*

3. Назви країн, держав *(Англія, Венесуела, Словаччина);* географічних об'єктів — міст, морів, річок, гір, островів тощо (для них відведено два останні томи Словника); небесних тіл — планет, комет, супутників планет тощо, крім тих, які вживаються як загальні назви *(вавилон, рубікон, содом).*

4. Діалектні (обласні) слова, які не набули поширення в літературній мові, зокрема варіанти загальнолітературних слів із місцевими фонетичними відмінностями.

5. Слова індивідуального творення, що трапляються у текстах окремих письменників, але не закріпилися у мовній практиці.

6. Прикметники вищого ступеня, які утворюються за допомогою суфікса -іш *(добрий — добріший, темний — темніший, холодний — холодніший);* прислівники на **-е,** утворені від цих прикметників *(добріше, найдобріше);* прикметники найвищого ступеня нормального творення з префіксом най- *(наймиліший, наймиліший, найновіший).*

7. Дієприслівники теперішнього часу на -ачи (-ячи), -учи (-ючи) *(бачачи, везучи, знаючи, манячи)* і минулого часу на **-**ши *(набувши, поклавши, принісши).*

1.3. Орфографія Словника

Текст СУМ-20 відповідає нормам чинного правопису 1993 року[6]. Порівняно з текстом СУМ-11, який дотримується норм правопису 1960 року[7], в ньому є низка відмінностей. Це стосується відновлення в українській абетці літери **ґ,** зміни порядку розташування літери **ь** (м'який знак) в абетці: **ь, ю, я** замість **ю, я, ь.** Крім того, внесені деякі зміни у правопис складних слів, уживання великої літери, закінчень відмінюваних слів, слів іншомовного походження і власних назв. Правописні відмінності між СУМ-11 та СУМ-20 систематизовано в таблиці, у лівій частині якої подано фрагменти текстів правопису 1960 р., у правій — чинного.

СУМ-11	**СУМ-20**
Написання літери **ґ**	
Відсутня	Літера **ґ** передає на письмі задньоязиковий зімкнений приголосний як в українських словах, так і в давнозапозичених і зукраїнізованих: *аґрус, ґава, ґазда, ґандж, ґанок, ґатунок, ґвалт, ґвалтувати, ґеґати, ґедзь, ґелґотати, ґерготати, ґерготіти, ґигнути, ґирлиґа, ґлей, ґніт* (у лампі), *ґоґель-моґель, ґрасувати, ґрати* (іменник), *ґратчастий, ґречний, ґринджоли, ґрунт, ґудзик, ґуля, джиґун, дзиґа, дзиґлик* тощо та похідні від них, а також у прізвищах *Галаґан, Ґудзь* і под.
Апостроф	
Апостроф пишеться перед йотованими після губних приголосних **(б, п, в, м, ф),** напр.: *б'ю, п'ять, п'є, в'язи, у здоров'ї, тім'я, м'ясо, рум'яний, мереф'янський.*	Апостроф пишеться перед **я, ю, є, ї** після губних приголосних **(б, п, в, м, ф):** *б'ю, п'ять, п'є, в'язи, у здоров'ї, м'ясо, рум'яний, тім'я, мереф'янський, В'ячеслав, Стеф'юк.*
Правопис складних слів	
Разом пишуться складні іменники з **пів,** друга частина яких починається з приголосного, напр.: *півколо, півмісяць, північ, півгодини, півдюжини, півкарбованця, піввідра, півчий, півмісячний, півгодинний; півдванадцятої, півтретьої.* **Примітка.** Якщо другий елемент складного слова починається з простого чи йотованого голосного, то тоді **пів** пишеться через дефіс, напр.: *пів-огірка, пів-аркуша, пів-ящика, пів-яблука,* але: *півострів, піваркуш* і под.	Разом пишуться складні іменники з першою частиною **пів-, напів-, полу-:** *піваркуша, півгодини, півдюжини, півкарбованця, півколо, півмісяць, півогірка, пів'яблука; напівавтомат, напівсон; полукіпок, полумисок.* **Примітка.** Перед іменниками — власними назвами **пів-** пишеться через дефіс: *пів-Європи, пів-Києва.*

Уживання великої літери	
Назви релігійних свят, постів, а також місяців, тижнів пишуться з малої букви, напр.: *різдво, покрова, великий піст, курбан-байрам; серпень, брюмер* (але: *Брюмер* у значенні "переворот 18 брюмера 1799 р."), *неділя;* але *Петра і Павла, Маковія, Теплого Олекси, Івана Купала.*	З великої літери, але без лапок пишуться назви культових книг: *Апостол, Біблія, Євангеліє, Коран, Псалтир,* а також назви таких релігійних понять, як *Бог* (але *бог Перун* і т. ін.), *Божа Матір, Син Божий, Святий Дух* і т. ін. З великої літери пишуться й назви релігійних свят і постів: *Благовіщення, Великдень, Івана Купала, Петра й Павла, Покрова, Різдво, Теплого Олекси, Успіння; Великий піст, Масниця, Петрівка, Пилипівка, Спасівка* тощо.
Правопис закінчень відмінюваних слів. Іменник. Родовий відмінок.	
Закінчення **-а, -я** мають назви приміщень, будівель, споруд та ін.: *хліва, коридора, погреба, сарая, бруствера, бліндажа, куреня, млина, карниза, мезоніна, тамбура, паркана.* **Примітка.** Тільки з **-у** вживаються: *вокзалу, гробу, даху, залу, каналу, магазину, метрополітену, молу, палацу, плоту, поверху, тину, універмагу, шинку.*	Закінчення **-у** (у твердій і мішаній групах), **-ю** (у м'якій групі) мають іменники чоловічого роду на приголосний, коли вони означають назви будівель, споруд, приміщень та їх частин: *вокзалу, ґанку, даху, заводу, залу, замку, каналу, коридору, магазину, мезоніну, метрополітену, молу, палацу, поверху, сараю, тину, універмагу, шинку,* але (переважно з наголосом на закінченні): *бліндажа, гаража, куреня, млина, хліва;* **-а (-я)** вживається також в іменниках — назвах архітектурних деталей: *еркера, карниза, портика;* обидва закінчення — **-а (-я)** та **-у (-ю)** приймають іменники: *мосту* й *моста, паркану* й *паркана, плоту* й *плота.*

[6] Український правопис. — 4-те вид., випр. і доп. — К.: Наук. думка. — 1993. — 235 с.

[7] Український правопис. — 2-ге вид., випр. і доп. — К.: Вид-во Академії наук УРСР. — 1960. — 272 с.

Правопис слів іншомовного походження	
І пишеться після всіх приголосних у географічних назвах і взагалі у власних назвах (а також у словах, що походять від них) перед дальшим приголосним і в кінці слова, напр.: *Алжір, Бразілія, Вашінгтон, Едінбург, Замбезі, Капрі, Кріт, Мадрід, Чікаго; Анрі, Білло, Гальвані, Грімм, Дідро, Дізель, Овідій, Россіні, Тіціан, Ціцерон, Міллер; алжірський, корсіканець, сіцілієць, шіллерівський.* **Примітка**. З **и** пишуться такі географічні назви: з кінцевим **-ика** — *Америка, Арктика, Антарктика, Африка, Балтика;* чотири давно узвичаєні назви із сполученням **-ри-** — *Великобританія, Париж, Рига, Рим,* а також *Єгипет, Єрусалим, Палестина.*	**И** пишеться: 1. У географічних назвах з кінцевими **-ида, -ика:** *Антарктида, Атлантида, Флорида; Адріатика, Америка, Антарктика, Арктика, Атлантика, Африка, Балтика, Корсика, Мексика.* 2. У географічних назвах після приголосних **дж, ж, ч, ш, щ** і **ц** перед приголосним: *Алжир, Вашингтон, Вірджинія, Гемпшир, Жиронда, Йоркшир, Лейпциг, Циндао, Чикаго, Чилі;* але перед голосним і в кінці слова пишеться **і:** *Віші, Шіофок.* 3. У географічних назвах із звукосполученням **-ри-** перед приголосним (крім **j**)**:** *Великобританія, Крит, Мавританія, Мадрид, Париж, Рига, Рим* та ін.; але *Австрія, Ріо-де-Жанейро.* 4. У ряді інших географічних назв після приголосних **д, т** і в деяких випадках згідно з традиційною вимовою: *Аргентина, Братислава, Бразилія, Ватикан, Единбург, Єгипет, Єрусалим, Китай, Кордильєри, Пакистан, Палестина, Сардинія, Сиракузи, Сирія, Сицилія, Скандинавія, Тибет* і в похідних від них: *аргентинець, аргентинський* та ін.
У словах, запозичених з французької мови, після шиплячого **ш** пишеться відповідно до французького **u** українське **у,** а не **ю:** *брошура, парашут.*	У словах, запозичених із французької мови, після шиплячих **ж, ш** пишеться відповідно до французького **u** українське **у,** а не **ю:** *брошура, журі, парашут;* також у словах *парфуми, парфумерія.*
Ї пишеться після голосного: *мозаїка, наївний, прозаїк, руїна, теїн; Енеїда, Ізмаїл.* Але в складних словах, де перша частина закінчується голосним, на початку другої частини пишеться **і:** *староіндійський, новоірландський;* так само в позиції після префікса, що закінчується на голосний, напр.: *поінформувати, доісторичний, антиісторичний.*	**Ї** пишеться після голосного: *мозаїка, наївний, прозаїк, руїна, теїн; Енеїда, Ізмаїл, Каїр.* Але в складних словах, де перша частина закінчується голосним, на початку другої частини пишеться **і:** *староіндійський, новоірландський;* так само в позиції після префікса, що закінчується на голосний або приголосний: *антиісторичний, доісторичний, поінформувати; безідейний, дезінтеграція, дезінфекція, дезінформація, розіграш.*
І, у (а також **u** німецького дифтонга **eu)** в позиції між двома голосними (в іноземній мові) в загальних назвах звичайно не передаються окремим знаком: *буєр, лояльний, плеяда, рояль, саквояж, фаянс.* Лише в окремих словах вони передаються через **й,** напр.: *конвейєр, фейєрверк, фойє; Фейєрбах, Савойя, Вайян-Кутюр'є, Гойя.*	**І, у** (а також **u** німецького дифтонга **eu)** в позиції між двома голосними (в іноземній мові) в загальних назвах звичайно не передаються окремим знаком: *буєр, конвеєр, лояльний, параноя, плеяда, рояль, саквояж, секвоя, фаянс, феєрверк,* але: *Гойя, Савойя, Фейєрбах;* також *майя* (народність), *фойє.*

У загальних (невласних) назвах іншомовного походження приголосні не подвоюються; отже, пишеться: *акумуляція, белетристика, грип, група, ідилічний, інтелектуальний, колектив, комісія, комуна, сума, шофер* та ін. Тільки в небагатьох загальних іменах зберігається подвоєння **н:** *аннали, бонна, беладонна, ванна, манна, тонна, фінн* (але *фінка);* подвоєння **л** у словах *білль, вілла, булла* і подвоєння **р** у назві рослини *дурра* та в назві рослини й ароматної смоли *мірра.* **Примітка.** У невідмінюваних словах італійського походження подвоєні приголосні зберігаються, напр.: *барокко, інтермеццо, лібретто, нетто, фортіссімо, стаккато, брутто.*	У загальних назвах іншомовного походження приголосні звичайно не подвоюються: *акумуляція, бароко, беладона, белетристика, бравісимо, ват* (хоч *Ватт), грип, група, групето, гун (гуни), ідилічний, інтелектуальний, інтермецо, колектив, комісія, комуна, лібрето, піанісимо, піцикато, стакато, сума, фін (фіни), фортисимо, шасі, шофер* та ін. Тільки в окремих загальних назвах зберігається подвоєння приголосних: *аннали, бонна, брутто, ванна (ванний), мадонна, манна (манний), моттo, нетто, панна, пенні, тонна, більль, булла, вілла, мулла, дурра, мірра.*
Правопис власних назв	
Літера **є** пишеться у прізвищах на **-єв,** якщо голосному не передують шиплячі або **ц,** напр.: *Голубєв, Пєвнєв, Мятлєв;* але: *Нехорошев, Подьячев, Усвятцев,* а також *Ботев* (болг.), *Друмев* (болг.).	Російський звук **е** передається літерою **є** після приголосних (за винятком шиплячих, **р** і **ц)** у суфіксах **-єв, -єєв** російських прізвищ: *Ломтєв, Медведєв, М'ятлєв, Тимірязєв; Алексєєв, Веденєєв, Гордєєв, Менделєєв,* але: *Муромцев, Нехорошев, Писарев, Подьячев, Усвятцев; Андреєв, Аракчеєв, Мацеєв, Плещеєв,* а також у болгарських: *Ботев, Друмев* і под.
Географічні назви	
Через дефіс пишуться складні прикметники, що є частиною власних географічних назв і починаються із слів **східно-, західно-, північно-, південно-,** напр.: *Східно-Китайське море, Західно-Казахстанська область, Північно-Осетинська АРСР,* також *Південно-Подільське.*	Разом пишуться географічні назви-іменники, що складаються з прикметника та іменника, з'єднаних сполучним звуком, а також прикметники, що походять від них: *Білопілля, Верхньодніпровськ, Гостролуччя, Дорогобуж, Кам'яногірка, Красноводськ, Малоярославець, Нижньокилимськ, Нововолинськ, Новосибірськ, Старокостянтинів, Чистоводне, Ясногородка; білопільський, верхньодніпровський, гостролучанський, дорогобузький, кам'яногірківський, чистоводнівський* та ін. **Примітка.** Це правило поширюється й на складні прикметники, утворені з двох прикметникових основ, які означають назви морів, лісів, низин, областей, залізниць тощо й мають при собі номенклатурні терміни типу *море, гора, хребет, ліс, озеро, низовина, острів* і т. ін.: *Західносибірська низовина, Нижньодунайська низовина, Новосибірські острови, Південноукраїнський канал, Східноєвропейська рівнина, Східноказахстанська область, Східнокитайське море* тощо.

Розділ 2. БУДОВА СЛОВНИКА УКРАЇНСЬКОЇ МОВИ ТА ПОДАННЯ В НЬОМУ МОВНОГО МАТЕРІАЛУ

2.1. Структура словникової статті

Словник української мови у 20 томах є лексикографічною системою тлумачного типу. Його текст являє собою послідовність окремих елементів, кожен із яких несе змістове навантаження і має однозначне формальне відображення через набір маркерів лексикографічної системи Словника. До них належать: спеціальні символи, функціонально закріплені розділові знаки, тип шрифту тощо. Окремим видом маркера є позиційне розміщення елементів у словниковій статті. Роль маркерів дуже важлива, оскільки вони здійснюють атрибуцію елементів Словника і забезпечують цілісність його лексикографічної системи.

Основна структурна одиниця Словника — словникова стаття, що починається окремим рядком з абзацу. Кожна словникова стаття містить реєстрову одиницю — заголовне слово, яке є ідентифікатором словникової статті. Текст Словника становить послідовність словникових статей, розташованих згідно з алфавітним принципом лексикографічного впорядкування реєстрових одиниць.

Різні заголовні слова ідентифікують різні словникові статті. Однакові за написанням і наголошенням, але різні за значенням заголовні слова певних словникових статей є омонімами і супроводжуються маркером омонімії. Це верхній індекс, розташований безпосередньо після заголовного слова, — арабська цифра, якою послідовно нумеруються омоніми. Так, реєстрова одиниця **СВІТ**[2] складається із заголовного слова **СВІТ** і маркера омонімії — цифри "2". Лексема **БА́БКА** має показники омонімії від "1" до "10" і з цими маркерами ідентифікує десять різних словникових статей.

Словник містить статті з одним, двома або більше реєстровими словами, об'єднаними тотожним набором лексичних значень, які утворюють реєстровий ряд. Перша лексема реєстрового ряду є заголовним словом словникової статті. Основний системно-структурний принцип побудови словникових статей полягає у спільності лексичної семантики всіх членів реєстрового ряду.

Реєстровими одиницями Словника є:

а) лексичні одиниці;

б) твірні компоненти складних слів: **А́ВТО**[1]**…, Я́СНО…, …ПОДІ́БНИЙ;**

в) слова, що вживаються лише як компоненти сталих словосполучень:

БАЗЕ́ДОВИЙ, а, е: △ **Базе́дова хворо́ба** *див.* **хворо́ба.**

У структурі кожної словникової статті виділяється два обов'язкових елементи: реєстрова (ліва) і тлумачна (права) частини.

2.2. Будова лівої частини словникової статті. Лексикографічний опис реєстрового ряду

У СУМ-20 представлено словникові статті двох типів: повноструктурні та відсильні. Обов'язковим елементом обох типів словникових статей є реєстровий ряд.

Ліва частина повноструктурної словникової статті містить такі елементи: реєстровий ряд (із заголовним словом); показники словозміни для змінюваних слів; показники синтаксичних зв'язків і функцій; граматичні параметри, стилістичні та інші ремарки. Загальна формальна будова лівої частини повноструктурної словникової статті з однослівним реєстровим рядом має такий вигляд:

Х, Пар (**Х**), Грам (**Х**), Рем (**Х**), Синт (**Х**),

де **Х** — реєстрова одиниця; Пар (**Х**) — показники словозмінної парадигми змінюваних слів; Грам (**Х**) — граматичні параметри (рід для іменників, вид для дієслова, показник частини мови, який подається при займенниках, числівниках, прислівниках, службових частинах мови та вигуках); Рем (**Х**) — ремарки (їх докладний опис подано у п. 2.8); Синт (**Х**) — показники синтаксичних зв'язків і функцій.

Змінювані слова подаються в їхній початковій граматичній формі, потім наводяться показники словозміни Пар (**Х**). Усі слова — компоненти реєстрових рядів, крім односкладових, подаються з наголосами — одним **(але́, держа́вний)** або двома **(за́вжди́, по́ми́лка).** Наголоси позначаються й у параметрах словозміни: **ВІН,** його́…; **ДАВНИНА́,** и́…; **ПРА́ТИ,** перу́, пере́ш…

Докладний опис способів та особливостей подання елементів Пар (**Х**), Грам (**Х**), Синт (**Х**) у межах частин мови подано нижче у відповідних підрозділах.

Кількість і склад лексичних компонентів реєстрового ряду визначається варіативністю (фонетичною, морфологічною, словотвірною, акцентуаційною, граматичною і т. ін.) заголовного слова, що не веде до зміни лексичних значень членів реєстрового ряду. Наприклад: **БА́ТЬКІВЩИНА**[1] *і* **БАТЬКІВЩИ́НА,** и…; **ВІДНО́ВЛЮВАТИ,** юю, юєш, **ВІДНОВЛЯ́ТИ,** я́ю, я́єш…; **ГУРКОТА́ТИ,** очу́, о́чеш, **ГУРКОТІ́ТИ,** очу́, оти́ш…; **ЗАВОРКОТА́ТИ, ЗАВУРКОТА́ТИ,** очу́, о́чеш, **ЗАВОРКОТІ́ТИ, ЗАВУРКОТІ́ТИ**, очу́, оти́ш, *док. …;* **ЗОКРЕ́МА́…; НАДБИРА́ТИ,** а́ю, а́єш, *недок.,* **НАДІБРА́ТИ,** надберу́, надбере́ш, *док., що…;* **РОЗБО́ВТУВАТИ,** ую, уєш, *недок.,* **РОЗБО́ВТА́ТИ,** аю, аєш *і* а́ю, а́єш, *док, що…;* **СИРОТА́,** и́, *ч. і ж. …;* **УБРА́НИЙ (ВБРА́НИЙ),** *діал.,* **УБРА́ТИЙ (ВБРА́ТИЙ),** а, е…

Варіанти заголовного слова подаються за алфавітом, якщо вони мають однаковий стилістичний статус **(ЖИТТЄ́ВИЙ,** а, е, **ЖИТТЬОВИ́Й,** а́, е́…), або за вживаністю **(МЕ́НШЕ,** *рідко* **МЕНШ…).**

Розроблення варіантів дієслів реєстрового ряду та похідних від них, що починаються на **в** та **у,** зумовлюється їх семантикою. Дієслова, які виражають спрямування дії всередину, в межі чого-небудь, та відповідні похідні подаються на **в** (із зазначенням одночасно в дужках їх варіантів на **у**)**: ВГВИ́НЧУВАТИ (УГВИ́НЧУВАТИ),** ую, уєш, *недок.,* **ВГВИНТИ́ТИ (УГВИНТИ́ТИ),** нчу́, нти́ш, *док., що…;* **ВГВИ́НЧУВАННЯ (УГВИ́НЧУВАННЯ),** я, *с. …;* **ВГВИ́НЧУВАНИЙ (УГВИ́НЧУВАНИЙ),** а, е... Дієслова, які виражають поширення дії на поверхню чого-небудь, наслідок дії, та похідні від них відсилаються на **у,** де подаються і відповідно розробляються з варіантом **в: ВКРИ-**

ВА́ТИ *див.* **укрива́ти; ВКРИ́ТИЙ** *див.* **укри́тий; ВКРИВА́ННЯ** *див.* **укрива́ння; ВКРИТТЯ́** *див.* **укриття́.**

Ці правила поширюються і на випадки омонімії: **ВВ'Я́ЗУВАТИ[1] (УВ'Я́ЗУВАТИ),** ую, уєш… 1. Вплітати в'язанням… 2. Те саме, що **вплу́тувати** 2…; але **ВВ'Я́ЗУВАТИ[2]** *див.* **ув'я́зувати[2].**

Прийменник **в** і прислівники з префіксальним **в** теж подаються на **в** із варіантом **у: В[2] (У), ВГОРІ́ (УГОРІ́); ВТРО́Є (УТРО́Є).**

Із слів, утворених за допомогою префікса **від-** та його варіанта **од-,** рідко вживаного в сучасній українській літературній мові, у реєстрі Словника подані тільки ті, що починаються з **від-.** Варіанти з **од-** наводяться в ілюстративному матеріалі.

Структурні варіанти подаються в окремих словникових статтях **(АВОКА́ДНИЙ,** а, е. Те саме, що **авока́довий…; АВОКА́ДОВИЙ,** а, е... Прикм. до **авока́до…; БАЙДУ́ЖІСТЬ,** жості, *ж.* ... Стан і властивість за знач. **байду́жий** 1…; **БАЙДУ́ЖНІСТЬ,** ності, *ж.* Стан і властивість за знач. **байду́жний…).**

Відсильні статті у Словнику мають таку формальну будову: **Х** *див.* **у,** де **Х** — заголовне слово, яке виступає єдиним компонентом лівої частини, а **у** — заголовне слово словникової статті, до якої йде відсилання, наприклад: **ІЗСИХА́ТИ** *див.* **зсиха́ти; УНА́СЛІДОК** *див.* **вна́слідок.**

2.3. Будова правої частини словникової статті. Тлумачення реєстрових одиниць

Основним структурним елементом правої частини словникової статті є рубрика. У Словнику розрізняються рубрики двох типів.

Рубрика першого типу подає лексикографічне опрацювання лексичного значення. Кожна така рубрика містить тлумачення (словникову дефініцію) лексичного значення та його відтінків, а також ілюстрації до них. У полісемічній словниковій статті рубрики послідовно нумеруються арабськими цифрами. Так, словникові статті з реєстровими одиницями **З[2]** та **ПО** містять по 36 рубрик, **В[2]** — 34 рубрики.

У рубриці другого типу представлене лексикографічне опрацювання словосполучень. До неї входить текст словосполучення (реєстрова частина рубрики), його тлумачення, відтінки та ілюстрації до них. Докладно лексикографічне розроблення словосполучень подано у п. 2.5.

Тлумачення (дефініція) як репрезентант лексичного значення у тлумачному словнику є найважливішим компонентом словникової статті. Дати слову тлумачення — це означає побудувати його семантично еквівалентний перифраз, який виступає у формі тексту, складеного відповідно до лексичних і синтаксичних правил мови, із вказівкою на елементи, що дають можливість відрізнити (упізнати, зрозуміти) означуване слово в конкретній мовній ситуації.

Словникове тлумачення і словникова стаття загалом у зручній та економній формі дають строгу і якомога вичерпнішу інформацію про значення окремого слова і показують його місце в лексичній системі, зв'язки з близькими за значенням лексичними одиницями, служать основою семантичної взаємодії цієї лексеми з іншими в контексті. Утворення тлумачень базується на специфіці внутрішньої структури лексичного значення і зумовлює існування певних норм та способів їхньої побудови, що регулюються правилами, виробленими лексикографічною традицією.

Завдання дефініцій у тлумачному словнику формулюється так: "Тлумачення мають коротко й чітко розкривати значення слова та його основні відтінки і бути по змозі однотипними для слів кожної граматичної категорії"[8]. Дефініція лексичного значення слова зумовлена звичайно вимогами оптимальності: вона містить такі семантичні компоненти, набір яких є необхідним і достатнім для того, щоб ідентифікувати певне значення слова й відмежувати одне значення від іншого.

Якщо слово має кілька значень, то на першому місці у Словнику зазвичай подається значення, найуживаніше в мовній практиці. Переносне значення тлумачиться, як правило, після того прямого значення, з якого воно розвинулося:

БЛІДИ́Й… 1. Без рум'янцю; позбавлений природного кольору (про обличчя)… 2. Неяскравий, слабо забарвлений… 3. *перен.* Невиразний, недосконалий…; **БЛИ́СКАТИ…** 1. *тільки 3 ос.* Раз у раз яскраво блищати, світитися переливчастим світлом; поблискувати… 2. *чим.* Уривчасто, з перервами світити; блимати (у 2 знач.)… 3. *тільки 3 ос., перен.* Раптово з'являтися…

Якщо слово поряд із його загальновживаним значенням використовується також як термін, то загальновживане значення подається першим: **АБОРИГЕ́Н…** 1. Корінний житель країни або місцевості; тубілець... 2. *біол.* Те саме, що **автохто́н** 2…; **ІНІЦІЮВА́ТИ...** 1. Сприяти виникненню чи розвиткові чого-небудь... 2. *спец.* Започаткувати, ви́кликати хімічну або ядерну реакцію шляхом зовнішнього впливу…

Термінологічне значення подається першим лише тоді, коли загальномовне значення є перенесенням або розширенням термінологічного значення: **АДРЕНАЛІ́Н…** 1. *фізл.* Гормон мозкового шару надниркових, що виконує важливі функції в життєдіяльності організму людини і тварин... 2. *фарм.* Лікувальний препарат, який діє перев. на периферійні нейромедіаторні процеси організму… 3. *перен.* Те, що викликає сильне збудження, хвилювання, страх і т. ін. ...; **АПОГЕ́Й…** 1. *астр.* Найвіддаленіша від центра Землі точка орбіти Місяця, штучного супутника Землі або ракети... 2. *перен.* Найвищий ступінь, розквіт, вершина чого-небудь…

Основний спосіб побудови тлумачення реалізується через використання описової конструкції, за допомогою якої розкривається співвідношення між словом і явищем позамовної дійсності, яке воно позначає: **АБАЖУ́Р...** Частина світильника, звичайно у вигляді ковпака, призначений для зосередження і відбиття світла та захисту очей від його впливу...; **ВИПРЯМЛЯ́ТИ...** Робити прямим, розправляти або ставити прямо, рівно що-небудь зігнуте, вгнуте, вигнуте і т. ін. …; **ЦІЛЕСПРЯМО́ВАНИЙ…** 1. Який прагне до певної мети... 2. Спрямований на досягнення певної мети…

[8] *Паламарчук Л. С.* Тлумачний словник української мови в колі слов'янських словників цього типу. — К.: Наук. думка, 1973. — С. 14.

Службові частини мови та вигуки, зважаючи на особливості їхніх лексичних значень, тлумачаться за допомогою специфічних формул. Зокрема, тлумачення прийменників починаються словами “Уживається на позначення…”, “Уживається при вказуванні на…”: **ВНА́СЛІДОК (УНА́СЛІДОК)…** Уживається при вказуванні на причину, зумовленість чого-небудь…; **ПОБІ́ЛЯ́.** 1. ...Уживається на позначення місця, предмета, особи, недалеко від якого (якої) відбувається дія або перебуває хто-, що-небудь; біля, коло…

У формулах тлумачення сполучників використовуються переважно дієслова 3-ї особи теперішнього часу: “Поєднує…”, “З’єднує…”, “Приєднує…”, “Починає…”, “Виступає на початку…” та ін.: **АЖ[2]...** 1. …Приєднує підрядне наслідкове речення до головного; так що...

Тлумачення часток починаються словами “Уживається для творення…”, “Уживається для вираження…”, “Уживається для виділення…”, “Уживається для підкреслення…”, “Уживається для підсилення…”, “Уживається при вказуванні…”, “Уживається на початку / в кінці речення…”: **БИ…** 1. Уживається для творення дієслівних форм умовного способу…

При тлумаченні вигуків переважно використовуються конструкції: “Уживається для вираження…”, “Уживається для підкликання…”, “Уживається при звертанні…”, “Уживається як…” та ін.: **БА[1]…** Уживається для вираження здивування, здогаду; дивись…

Для опису звуконаслідувань використовуються формули тлумачення, які починаються словами “Звуконаслідування, що відтворює…”, “Звуконаслідування, що означає…”: **БЕ[1]…** Звуконаслідування, що відтворює крик кози або вівці…

До описових тлумачень реєстрових слів можуть подаватися (після крапки з комою) їх синоніми, якщо вони семантично рівнозначні й загальновживані: **АГЕ́НТ...** 3. Таємний співробітник органів розвідки якої-небудь держави, організації; шпигун...; **БЛАГОРО́ДНИЙ…** 1. Який відзначається високими моральними якостями; чесний, порядний…

Крім синонімів, у тлумаченнях можуть подаватися (так само після крапки з комою) антоніми: **БАГА́ТО…** 2. *присл.* У великій кількості; протилежне м а л о...; **ГУСТИ́Й…** 1. Який складається з великої кількості близько розміщених один біля одного однорідних предметів, частин і т. ін.; протилежне р і д к и й…

Описовий тип тлумачення, як основний у семантичній характеризації слів тлумачного словника, зрештою, визначає пояснення всіх слів, що входять до реєстру, оскільки останні завжди тлумачаться через прямі чи опосередковані відсилання на слова, які мають описове тлумачення.

Іншим типом тлумачення є відсилання до синонімічного слова, тотожного певному слову за предметно-поняттєвою віднесеністю. Літературний синонім виступає у правій частині до: а) застарілих реєстрових слів, зокрема стилістично забарвлених: **АРМА́ТА…** *заст.* 1. Гармата…; **ВАГА́ДЛО…** *заст.* Маятник…; **ЛАНІ́ТИ...** *книжн., заст., поет.* Щоки…; б) широковживаних діалектизмів (якщо такий синонім існує): **КУ́ЛЯ[2]…** *діал.* Милиця…; **КЕРНИ́ЦЯ, КИРНИ́ЦЯ...** *діал.* Криниця…; але **ДИ́МАВКА…** *діал.* Ручка, держак біля ковальського міха або коло насоса, яким качають воду з криниці...

Синонім виступає у складі формули “Те саме, що…”: **АЗІЙСЬКИЙ...** Те саме, що **азіа́тський...; БАГАТІЙ...** Те саме, що **бага́ч…** Ця формула цілком правомірно застосовується до синонімічних пар, які диференціюються за частотністю або нормативністю, наприклад: **БУ́СОЛ, БУ́СЕЛ...** Те саме, що **леле́ка...; ВИ́СИПКА…** 1. *розм.* Те саме, що **на́сип…**

Тлумачення ширшого за предметно-поняттєвою віднесеністю слова здійснюється шляхом перерахування найменувань кількох вужчих предметів, дій, ознак тощо, які входять до об’єкта його позначення: **АГРА́РІЙ...** 3. Хлібороб, селянин…; **ВІДО́МИЙ…** 3. Загальновизнаний, установлений, визначений…; **СПРОКВО́ЛА́…** Не поспішаючи, не кваплячись; повільно...

Перерахування складників певного поняття може подаватися як доповнення до описового тлумачення: **БІДА́ЦТВО...** 1. Стан убогого; убогість, бідність…; **ХУДО́ЖНИК…** 1. Творчий працівник у галузі образотворчого мистецтва; живописець, маляр, графік, скульптор…

Значення ряду похідних слів розкривається через відсилання (за певними формулами) на основні слова, з якими вони пов’язані.

1. Віддієслівні іменники на **-ння, -ття** зі значенням дії або стану чи одночасно дії та стану тлумачаться через відповідні дієслова: **БІДУВА́ННЯ…** Стан за знач. **бідува́ти…; ВАРІ́ННЯ…** Дія за знач. **вари́ти** 1, 2…; **КВІТУВА́ННЯ…** Дія і стан за знач. **квітува́ти…**

Інші значення таких іменників нумеруються окремими цифрами: **СТА́РІ́ННЯ…** 1. Дія і стан за знач. **ста́рі́ти...** 2. *спец.* Зміна форм і властивостей речовини під впливом різних фізико-хімічних умов або з бігом часу…

Віддієслівні іменники, у значенні яких поєднуються дія та звуки, тлумачаться за такою формулою: **БРЕ́НЬКАННЯ...** Дія за знач. **бре́нькати** і звуки, утворювані цією дією…; **КВОКТА́ННЯ...** Дія за знач. **квокта́ти** і звуки, утворювані цією дією...

Похідні іменники на **-ість** та іменники на **-зна, -ота,** що утворилися від прикметників і мають значення якості, властивості, стану, тлумачаться через відповідні прикметники за формулою: **АБСОЛЮ́ТНІСТЬ...** Абстр. ім. до **абсолю́тний** 1…; **ГУСТОТА́…** Властивість і стан за знач. **густи́й** 1—3…; **СТАРА́ННІСТЬ...** Властивість за знач. **стара́нний…**

Похідні іменники жіночого роду, утворені від іменників чоловічого роду, тлумачаться через відповідні слова чоловічого роду за формулою: **АКРОБА́ТКА…** Жін. до **акроба́т…; ЛЕЙБОРИ́СТКА…** Жін. до **лейбори́ст…; РОБІТНИ́ЦЯ...** Жін. до **робітни́к** 1, 2, 4...

2. Префіксовані дієслова доконаного виду, що становлять видову пару з відповідними безпрефіксними дієсловами, тлумачаться за формулою: **ЗІМІТУВА́ТИ...** Док. до **імітува́ти** 1, 2…; **ПОБІЛІ́ШАТИ...** Док. до **білі́шати…**

Однократні дієслова з суфіксом **-ну-** і підсилювальні дієслова з суфіксами **-ота-, -оті-** подаються за зразком: **БЛИ́СНУТИ…** 1. …Однокр. до **бли́скати** і **блища́ти…; СТУКОТА́ТИ…, СТУКОТІ́ТИ…** Підсил. до **сту́кати…**

3. Значення відносних прикметників розкривається за формулами: “Прикм. до…”: **АМБРАЗУ́РНИЙ…** Прикм. до **амбразу́ра…; ВЕГЕТАРІА́НСЬКИЙ…** Прикм. до **вегетаріа́нство** і **вегетаріа́нець…** і “Стос. до…”: **АКЦЕНТОЛОГІ́ЧНИЙ...** Стос. до акцентології…; **БАКАЛА́ВРСЬКИЙ…** Стос. до бакалавра і бакалаврату…

Загальне тлумачення “Прикм. до…” може доповнюватися семантичними відтінками: “Зробл. з…”, “Який добув. з…”, “Який має у своєму складі…” і т. ін. Тлумачення “Стос. до…” може розширюватися за рахунок відтінків: “Признач. для…”, “Вигот. з…” і т. ін.

Якісні прикметники, що розвинулися з відносних, подаються під окремими цифрами: **БАРВІ́НКО́ВИЙ...** 1. Прикм. до **барві́нок…** 2. Який має колір квітів барвінку; голубуватий…; **КОНТА́КТНИЙ...** 1. *спец.* Стос. до контакту (у 1—3 знач.), пов’язаний з ним… 2. *спец.* Який працює, впливає, діє внаслідок дотику, під час дотику… 3. *розм.* Який легко вступає в контакт, без зусиль зав’язує дружні або ділові стосунки…

Уживання прикметників, як і дієприкметників, у значенні іменників відображається в тлумаченні після розробки відповідного значення прикметника як відтінок або як окреме значення з позначкою *у знач. ім.:* **ВАРЕ́НИЙ...** Який зварився… // *у знач. ім.* **варе́на,** ної, *ж.* Те саме, що **варену́ха…** // *у знач. ім.* **варе́не,** ного, *с.* Страва або різні страви, які готуються за допомогою кип’ятіння…; **РЕЄСТРО́ВИЙ…** 1. Прикм. до **реє́стр…** 2. *у знач. ім.* **реєстро́вий,** вого, *ч., іст.* Те саме, що **реєстро́вець…**

4. Дієприкметники тлумачаться за зразками: **ЗАГРУ́ЗЛИЙ…** Дієпр. акт. до **загру́знути** і **загру́зти…; НАДИХА́ЮЧИЙ...** Дієпр. акт. до **надиха́ти…; ПРИГЛУ́ШЕНИЙ…** 1. Дієпр. пас. до **приглуши́ти…; ПРИГЛУ́ШУВАНИЙ…** Дієпр. пас. до **приглу́шувати…**

5. Прислівники на **е, о,** що походять від прикметників, тлумачаться через відсилання на відповідні прикметники: **ДО́БРЕ.** 1. Присл. до **до́брий…; ШВИ́ДКО.** Присл. до **швидки́й…**

Уживання прислівників прикметникового походження у значенні предиката подається як відтінок після розробки відповідного значення прислівника або як окреме значення з позначкою *у знач. пред.:* **АБСУ́РДНО.** Присл. до **абсу́рдний…** // *у знач. пред. ...;* **БА́ЙДУ́ЖЕ.** 1. Присл. до **байду́жий** 1…; 2. *у знач. пред.* Все одно, однаково, не має значення…

6. Для так званих дієслівних вигуків, що уподібнюються дієсловам одноактного способу дії на зразок *блимнути, блиснути, гулькнути, моргнути,* функція присудка є переважною синтаксичною функцією, тому тлумачна частина таких вигуків подається таким чином — “Уживається як присудок за знач. …”: **ДМУХ…** Уживається як присудок за знач. **дмухну́ти…; ЛАП…** Уживається як присудок за знач. **ля́пати…**

7. У Словнику відзначаються також типові випадки образного вживання слова й усталені випадки вживання його у порівняннях, супроводжувані позначками * Образно і * У порівн.

2.4. Лексикографічна характеристика частин мови

2.4. А. ІМЕННИКИ

Іменники подаються у Словнику в називному відмінку однини.

При відмінюваних іменниках наводиться форма родового відмінка однини і рід: *ч.* (чоловічий), *ж.* (жіночий), *с.* (середній): **ВІДЕОЗА́ПИС,** у, *ч. ...;* **КА́РТА,** и, *ж. ...;* **СПАСІ́ННЯ,** я, *с. ...*

При іменниках спільного роду (чоловічого й жіночого, чоловічого й середнього, жіночого й середнього, чоловічого, жіночого і середнього) ставляться відповідні ремарки: **ЛА́ДО,** а, *ч., ж. і с. ...;* **СВЕКРУ́ШИЩЕ,** а, *с. і ж. ...;* **СУСІ́ДА,** и, *ч. і ж. ...;* **ХЛОПЧИ́СЬКО,** а, *ч. і с. ...*

Коли родовий відмінок іменника чоловічого роду має два закінчення **(-а** і **-у),** то подаються вони обидва: **МІСТ,** моста́ *і* мо́сту…; **ПЛІТ,** пло́ту *і* плота́…

Якщо іменник має в родовому відмінку закінчення **-а** або **-у** залежно від значення, тоді реєстрове слово оформляється за таким зразком:

АЛМА́З, *ч.* 1. *род.* у. Мінерал кристалічної будови, що блиском і твердістю перевищує всі інші мінерали…

2. *род.* а. Кристал цього мінералу — коштовний камінь, огранований і відшліфований певним чином; діамант…

БУФЕ́Т, *ч.* 1. *род.* а. Шафа для зберігання посуду, столових предметів, закусок, напоїв…

2. *род.* у. Заклад громадського харчування…

Невідмінювані іменники супроводжуються позначкою *невідм.:* **АТАШЕ́,** *невідм., ч. ...;* **ПА́НІ,** *невідм., ж. ...;* **ШОСЕ́,** *невідм., с. ...*

Іменники, які вживаються тільки в множині, наводяться у формі називного відмінка із вказівкою закінчення родового відмінка і супроводжуються позначкою *мн.:* **ДРІ́ЖДЖІ,** ів, *мн. ...;* **КУ́РИ,** е́й, *мн. ...;* **СІ́НИ,** е́й, *мн. ...*

Іменники, частіше вживані у множині, подаються в цій формі, а в дужках наводяться форми однини з відповідним граматичним оформленням: **ВУ́СА, ВУ́СИ,** ів, *мн. (одн.* **вус,** *рідко* **ус,** а, *ч.)...;* **ЛИ́ЖІ,** лиж, *мн. (одн.* **ли́жа,** і, *ж.)...*

За таким зразком оформляються й назви народів: **ФРАНЦУ́ЗИ,** ів, *мн. (одн.* **францу́з,** а, *ч.;* **францу́женка,** и, *ж.)...*

Іменники, які вживаються в мові тільки у складі фразеологічних зворотів, подаються в реєстрі у називному відмінку, а біля них наводиться зворот: **БА́ЙДИКИ,** ів, *мн.:* **◊ Ба́йдики (ба́йди,** *діал.* **га́ндри) би́ти…**

У Словнику відтворюються фонетичні та акцентуаційні зміни, які відбуваються при відмінюванні слів: **ВІСЬ**, о́сі…; **МІЛЬ,** мо́лі…; **НЕБЕСА́**, небе́с…; **ОЗЕ́РЦЕ,** озе́рця…; **ОРЕ́Л,** орла́…; **ПРО́СТОРІНЬ**, роні…; **ТИ́ЖДЕНЬ**, жня…

2.4. Б. ДІЄСЛОВА

2.4. Б.1. Представлення лексикографічної інформації

Дієслова подаються у формі інфінітива. До особових дієслів наводяться форми 1-ї та 2-ї особи однини теперішнього часу (дієслів недоконаного виду) або майбутнього часу (дієслів доконаного виду): **АБЕТКУВА́ТИ,** у́ю, у́єш, *недок., що...;* **БРИ́ЗНУТИ,** ну, неш, *док. ...;* **ОПИ́СУВАТИ,** ую, уєш, *недок.,* **ОПИСА́ТИ,** опишу́, опи́шеш, *док. ...*

Форма 3-ї особи множини наводиться в тих випадках, коли в її утворенні є відмінність від форми 2-ї особи множини: **ГУБИ́ТИСЯ,** гублю́ся, гу́бишся; *мн.* гу́бляться...

Якщо в особових дієсловах форма 1-ї особи практично не вживається, то подаються 2-га і 3-тя особи однини: **ДУДІ́ТИ,** ди́ш, ди́ть...

При дієсловах, що вживаються тільки з множинними або збірними суб’єктами, наводяться форми 3-ї особи однини і 1-ї та 2-ї особи множини: **ПОЗБІГА́ТИСЯ,** а́ється, а́ємося,

áється, *док. ...;* **ПОЗЛІТА́ТИСЯ,** áється, áємося, áєтеся, *док. ...*

При дієсловах, які практично не мають форми 1-ї та 2-ї особи однини теперішнього (майбутнього) часу, а також при дієсловах на **-ся** середньо-зворотного стану подається тільки форма 3-ї особи однини: **СВЕРБІ́ТИ,** бúть; **КРИШИ́ТИСЯ,** крúшиться…

До безособових дієслів подаються форми 3-ї особи однини теперішнього (майбутнього) часу й ставиться позначка *безос.*: **ВЕЧОРІ́ТИ,** íє, *недок., безос. ...;* **СПА́ТИСЯ,** спúться, *недок., безос. ...*

Після особових форм дієслова у тому випадку, якщо є особливості у творенні й наголошуванні, наводяться форми минулого часу (із позначкою *мин. ч.),* форми наказового способу (із позначкою *наказ. сп.)*: **БІ́ГТИ,** біжý, біжúш; *мин. ч.* біг, ла, ло…; **ЛЯГА́ТИ,** áю, áєш..., **ЛЯГТИ́,** ля́жу, ля́жеш; *мин. ч.* ліг, лягла́, лягло́; *наказ. сп.* ляж…; **ТЕ́РТИ,** тру, треш; *мин. ч.* тер, ла, ло; *наказ. сп.* три, тріть…

Скорочення форм дієслова подаються з останнього незмінного звука основи теперішнього (майбутнього) часу: **ГАРАНТУВА́ТИ,** ýю, ýєш…; **ДРІМА́ТИ,** áю, áєш…; **НЕСТИ́,** сý, сéш…; **РАДІ́ТИ,** íю, íєш…

Після форм словозміни дієслова позначається його вид — *недок.* (недоконаний) або *док.* (доконаний): **БА́ЧИТИ…,** *недок. ...;* **ЗАЛИША́ТИ…,** *недок.,* **ЗАЛИ́ШИТИ…,** *док. ...* При дієсловах, які мають недоконаний і доконаний вид, даються відповідно позначення: *недок. і док.:* **АБСОРБУВА́ТИ…,** *недок. і док. ...*

У Словнику вміщено вказівки на синтаксичну сполучуваність дієслова. При дієсловах, які вимагають прямих і непрямих додатків, наводяться відмінкові питання: *кого, чого* (род. в.), *кому, чому* (дав. в.), *ким, чим* (ор. в.), *на кому, на чому* (місц. в.), а також *від кого — чого; до кого, до чого, з ким, з ким — чим, за кого, за чим, за що, кому про що, на кого, на що, по чому, про що, про кого — що, проти кого — чого, у кого, у що, по чому, про що, через що, що чим* і т. ін.

Необхідні доповнення дієслова підрядними реченнями відзначаються за допомогою позначки *із спол.: із спол.* щ о; *із спол.* щ о, я к, ч и *і т. ін.; із спол.* щ о б *і т. ін*.

Даються також вказівки на вживання дієслів з певною частиною мови або словом, групою слів: *з інфін., з прийм.* в (у), о б (о) *і без прийм.; з прийм.* в (у), о б, п о *і без прийм.; з оруд. в. без прийм. і з прийм.* н а д, з а, п р о *і т. ін.; у сполуч. з присл.* л е г к о, г а р н о *і т. ін.; у сполуч. зі сл.* б е р е г, о с т р і в *і т. ін.; у сполуч. зі сл.* п о ч а т о к, к і н е ц ь, к р а й *і т. ін.*

Якщо дієслово вживається без додатків, використовуються ремарки *без дод.* (без додатка), *без прям. дод.* (без прямого додатка): **АГІТУВА́ТИ…** 2. *кого, що і без прям. дод. ...;* **БАЗІ́КАТИ…** *що, про що і без дод. ...;* **БОРО́ТИСЯ...** 1. *з ким і без дод. ...*

Безособове вживання особового дієслова позначається ремаркою *безос*. за двома скісними рисками: **БУРЧА́ТИ…** 2. Те саме, що **буркота́ти** 2; // *безос.* Утворювати переливчасті звуки низького тону (при переміщенні їжі в шлунку)...

Пасивний стан дієслів розкривається в самому тлумаченні: **ДАРУВА́ТИСЯ...** Пас. до **дарува́ти…; ЕЛЕКТРИЗУВА́ТИСЯ…** 2. *тільки недок.* Пас. до **електризува́ти** 1.

Видові пари дієслів, утворених суфіксальним способом або видова співвіднесеність яких формується за допомогою переміщення наголосу, наводяться в одній статті. За вихідну береться форма недоконаного виду, а дієслово доконаного виду подається в реєстрі за алфавітом із відсиланням до відповідного дієслова недоконаного виду:

МИНА́ТИ, áю, áєш, *недок.,* **МИНУ́ТИ,** нý, нéш, *док. ...*

МИНУ́ТИ *див.* **мина́ти.**

Дієслова з різними структурними суфіксами подаються в одній статті: **НАПИНА́ТИ,** áю, áєш, *недок.,* **НАПНУ́ТИ, НАП'ЯСТИ́,** пнý, пнéш, *док., що…;* **ПЕРЕРОБЛЯ́ТИ,** я́ю, я́єш, **ПЕРЕРО́БЛЮВАТИ,** юю, юєш, *недок.,* **ПЕРЕРОБИ́ТИ,** роблю́, ро́биш; *мн.* переро́блять; *док., що…*

2.4. Б.2. Прихована симетрія дієслівних словникових статей

При вивченні структури СУМа встановлено, що будова дієслівних словникових статей підпорядкована певній закономірності, яку вдалося подати у вигляді цілком формальної структури. Виявилося, що існує формальний механізм, або закон, який "породжує" структури граматичної семантики українського дієслова.

Для викладення суті цього явища[9] введено певні позначення. Відповідно до будови лексикографічної системи СУМа в її структурі виділено множину реєстрових одиниць (заголовних слів): $W = \{X\}$, що слугують ідентифікаторами відповідних словникових статей $V(X)$. У структурі кожної словникової статті $V(X)$ виокремлюється "ліва частина" — $Л(X)$, що відповідає за опис граматичної семантики реєстрового слова X, і "права частина" — $P(X)$, де подається лексикографічне представлення лексичної семантики X. Крім цього, у лексикографічній системі СУМа визначається оператор H: $Л(X)$ $P(X)$, який забезпечує цілісність словникової статті та зв'язок між лексичною і граматичною семантикою (тобто між граматичною формою і лексичним значенням), що несе лексема X, а також низку інших елементів (частково заданих імпліцитно), які відображають ті чи інші елементи лексикографічного опису лексичної системи. У складі лівої частини, крім реєстрової одиниці, може фігурувати цілий реєстровий ряд, усі елементи якого мають спільну лексичну семантику. Такий принцип побудови словникової статті є визначальним для СУМа.

Наприклад, у словниковій статті з реєстровою одиницею **ЗВИВА́ТИ** ліва частина

$Л(X)$ = **ЗВИВА́ТИ** *і рідко* **ІЗВИВА́ТИ,** áю, áєш, *недок.,* **ЗВИ́ТИ,** зів'ю́, зів'єш *і рідко* **ІЗВИ́ТИ,** ізів'ю́, ізів'єш *і діал.* **ЗВИ́НУТИ** *і рідко* **ІЗВИ́НУТИ,** ну, неш, *док., перех.*

має реєстровий ряд, що складається з шести членів:

ЗВИВА́ТИ; ІЗВИВА́ТИ; ЗВИ́ТИ; ІЗВИ́ТИ; ЗВИ́НУТИ; ІЗВИ́НУТИ,

поєднаних спільною для всіх членів цього ряду лексичною семантикою, яка виражається спільним для них комплексом лексичних значень:

$P(X)$ = 1. Скручуючи, сплітаючи нитки, стебла і т. ін., робити, виготовляти що-небудь. *Торік бувало тут, над сим потоком, Звивала я тобі вінки барвисті* (Л. Укр., I, 1951, 102); *Гніздо звивають ластівки під дахом* (Рильський, I, 1960, 104); *Дід звивав шнурок* (Фр., VI, 1951, 180); *Кожній* [дівці] *хочеться, щоб їй дружки .. весільних пісень про-*

[9] Цей підрозділ подано відповідно до змісту та структури СУМ-11.

співали.., щоб їй вильце звили (Григ., Вибр., 1959, 106); *Гей на Івана, гей на Купала Красна дівчина долі питала; Із барвіночку вінець ізвила, На чисту воду плисти пустила* (Пісні та романси.., II, 1956, 184).

2. Згортати, скручувати що-небудь у сувій, згорток, кільце. *— Що хочете тим сказати, тату? — спитала вона спокійно, звиваючи назад розсипані ноти* (Коб., I, 1956, 87); *— Буде буря! — .. На великому чорному баркасі .. справді звивали вітрила* (Коцюб., I, 1955, 389); *Порицький помалу розв'язав книжку, звинув у каблучку шнурочок* (Л. Укр., III, 1952, 749); // Загортати, закручувати в що-небудь. *— Я тобі звину в папір і в шматину* [листа], *візьмеш в ремінь, то не згубиш!* (Фр., III, 1950, 438).

3. *розм.* Закручуючи по спіралі, навколо осі, піднімати вгору. *Звиваючи куряву смерчем, промчав вихор* (Тулуб, Людолови, I, 1957, 135).

4. *діал.* Завивати (волосся). *Кинулась* [панночка] *на ліжко: — Роззувай! .. А вмієш ти волосся звивати? — питає .. — Я не вмію кіс ізвивати!..* (Вовчок, I, 1955, 106).

При цьому два перші члени реєстрового ряду **(ЗВИВА́ТИ; ІЗВИВА́ТИ)** належать до недоконаного виду, а решта чотири **(ЗВИ́ТИ; ІЗВИ́ТИ; ЗВИ́НУТИ; ІЗВИ́НУТИ)** — до доконаного.

Така особливість представлення словникових статей у СУМі в сполученні з морфологічною будовою української мови веде до певної прихованої симетрії у їх структурі й підкоряється певним закономірностям. А саме: якщо розглядати тексти $Л(X)$, де X пробігає множину дієслів української мови, абстрагуючись від їхнього змісту — як лінійні ланцюжки символів, то можна помітити, що у структурі цих ланцюжків виділяються певні підланцюжки. Зазначені виділення мають характер вкладень, визначених інваріантним способом так, що різні підланцюжки не перетинаються один з одним.

Відзначена закономірність будови ланцюжків $Л(X)$ є такою регулярною, що дозволяє сформулювати її аксіоматично — у вигляді трьох постулатів.

Перший постулат є цілком очевидним:

Кожне українське дієслово реалізується в мові лексемою (із визначеною і зафіксованою лексичною семантикою), якій притаманні одне або два значення категорії виду.

Лексикографічне представлення належності лексеми до певного значення атрибута "ВИД" (як воно подано в СУМі) будемо називати *видовим комплексом,* або просто *комплексом,* і позначати символами C_1 та C_2.

Наприклад, у словниковій статті з $Л(X)$ = **БУХИ́КНУТИ,** ну, неш, *док. ...,* є всього один видовий комплекс:

C_1 = **БУХИ́КНУТИ,** ну, неш.

Таким чином, тут маємо вкладення першого рівня:

C_1 $Л(X)$ = $Л$ **(БУХИ́КНУТИ)**.

Цей факт подано в графічній формі:

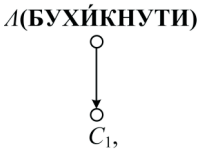

(1)

де відношення вкладення представлено стрілкою. Аналогічно в наведеній вище словниковій статті $Л$**(ЗВИВА́ТИ)** наявні видові комплекси:

C_1 = **ЗВИВА́ТИ** *і рідко* **ІЗВИВА́ТИ,** áю, áєш,

C_2 = **ЗВИ́ТИ,** зів'ю, зів'єш *і рідко* **ІЗВИ́ТИ,** ізів'ю, ізів'єш *і діал.* **ЗВИ́НУТИ** *і рідко* **ІЗВИ́НУТИ,** ну, неш.

При цьому комплекс C_1 належить недоконаному виду, а комплекс C_2 — доконаному. Цей лінгвістичний факт має таке графічне представлення:

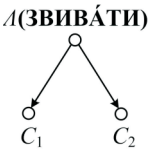

(2)

Другий постулат:

Кожна дієслівна лексема з визначеною і зафіксованою лексичною семантикою та конкретним значенням виду може реалізуватися дієсловами, що належать не більше ніж до трьох різних словозмінних (парадигматичних) класів.

Ідентифікаторами словозмінних класів у СУМі є парадигматичні показники, якими, як правило, є набори квазіфлексій 1-ї та 2-ї особи однини теперішнього часу; якщо їх виявляється недостатньо для визначення системи словозміни, то наводяться деякі інші форми — так чи інакше, але набір парадигматичних показників обирається достатнім для ідентифікації словозмінної парадигми конкретної лексеми.

Для лексикографічного представлення цих фактів уживається термін *парадигматичний блок,* або просто *блок,* який позначено символами B_{ij}, де індекс "*i*" відповідає номеру видового комплексу, до якого належить цей блок, і набуває значення 1, 2, а індекс "*j*" нумерує блоки всередині видового комплексу і набуває значення від 1 до 3.

Наприклад, у блоковій структурі словникової статті $Л$**(ЗВИВА́ТИ)** у першому комплексі:

C_1 = **ЗВИВА́ТИ** *і рідко* **ІЗВИВА́ТИ,** áю, áєш, є лише один блок:

B_{11} = **ЗВИВА́ТИ** *і рідко* **ІЗВИВА́ТИ,**

що поєднується набором парадигматичних показників "áю, áєш". У другому комплексі:

C_2 = **ЗВИ́ТИ,** зів'ю, зів'єш *і рідко* **ІЗВИ́ТИ,** ізів'ю, ізів'єш *і діал.* **ЗВИ́НУТИ** *і рідко* **ІЗВИ́НУТИ,** ну, неш

максимально можливе число блоків — три, а саме:

B_{21} = **ЗВИ́ТИ,**

який визначається показниками "зів'ю, зів'єш";

B_{22} = *і рідко* **ІЗВИ́ТИ,**

який визначається показниками "ізів'ю, ізів'єш";

B_{23} = *і діал.* **ЗВИ́НУТИ** *і рідко* **ІЗВИ́НУТИ,**

який визначається показниками "ну, неш".

Графічне зображення блокової структури цієї словникової статті:

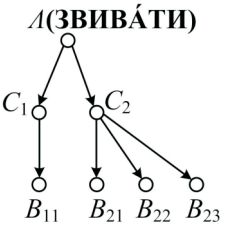

(3)

Третій постулат:

Кожна дієслівна лексема з конкретним значенням виду, визначеною належністю до конкретного словозмінного класу та визначеною і зафіксованою лексичною семантикою може реалізуватися дієсловами, які мають не більше чотирьох фонетичних варіантів (як правило, це префіксальна та коренева варіації, але трапляється і суфіксальна).

Для лексикографічного представлення цього факту вживатиметься термін *компонент*. Компоненти позначаються символами K_{ijr}, де індекс "*i*" відповідає номеру видового комплексу, до якого належить блок із номером "*j*", а індекс "*r*" пробігає значення від 1 до 4 залежно від того, скільки компонентів має розглядуваний блок.

Ефект компонентності проілюстровано на прикладі такої словникової статті:

$\Lambda(X)$ = **ЗСИХА́ТИ** *і рідко* **ІЗСИХА́ТИ,** áю, áєш, *недок.,* **ЗСО́ХНУТИ** *і рідко* **ІЗСО́ХНУТИ, ЗСО́ХТИ** *і рідко* **ІЗСО́ХТИ,** хну, хнеш; *мин. ч.* зсох *і* зсóхнув, ла, ло; *док.* ...

Тут, очевидно, є два видові комплекси. У першому комплексі:

C_1 = **ЗСИХА́ТИ** *і рідко* **ІЗСИХА́ТИ,** áю, áєш

є лише один блок:

B_{11} = **ЗСИХА́ТИ** *і рідко* **ІЗСИХА́ТИ,**

до якого, у свою чергу, належать два компоненти:

K_{111} = **ЗСИХА́ТИ;** K_{112} = **ІЗСИХА́ТИ;**

У другому комплексі:

C_2 = **ЗСО́ХНУТИ** *і рідко* **ІЗСО́ХНУТИ, ЗСО́ХТИ** *і рідко* **ІЗСО́ХТИ,** хну, хнеш; *мин. ч.* зсох *і* зсóхнув, ла, ло

також є лише один блок:

B_{21} = **ЗСО́ХНУТИ** *і рідко* **ІЗСО́ХНУТИ, ЗСО́ХТИ** *і рідко* **ІЗСО́ХТИ.**

Але в цьому блоці наявне максимальне число компонентів — чотири, а саме:

K_{211} = **ЗСО́ХНУТИ;** K_{212} = **ІЗСО́ХНУТИ;** K_{213} = **ЗСО́ХТИ;** K_{214} = **ІЗСО́ХТИ.**

Графічно цей факт має таке представлення:

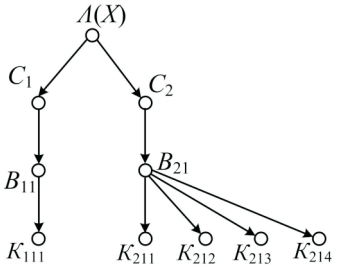

З описаних властивостей композиції дієслівних $\Lambda(X)$ випливає висновок про існування особливої лінгвістичної закономірності в їх структурі, яка формально подається системою вкладень:

$$\Lambda(X) \quad C \quad B \quad K, \tag{4}$$

де символом *C* позначено сукупність видових комплексів, що належать до даного $\Lambda(X)$ (не більше 2 комплексів); символом *B* — сукупність парадигматичних блоків (не більше 3 блоків у кожному комплексі); *K* — сукупність компонентів (не більше 4 компонентів у кожному блоці). Назвемо відзначену закономірність правилом "1—2—3—4". У цьому правилі поєднуються різні за своїм характером граматичні, структурно-морфологічні та лексико-семантичні явища, які задають закон заповнення структурних елементів лівих частин дієслівних словникових статей СУМа. Правило "1—2—3—4" насправді подає певну — приховану — симетрію в будові $\Lambda(X)$, допускаючи лексикографічні структури лише цілком визначених типів. Отже, не випадково, що відзначений факт пройшов непоміченим навіть для лексикографів — авторів концепції і структури СУМа.

Оскільки будова дієслівних $\Lambda(X)$ має певну симетрію, то зрозуміло, що мусить існувати і спосіб її формалізації, на підставі якого можливе вичерпне перерахування допустимих цією симетрією лексикографічних типів $\Lambda(X)$. Для встановлення і формалізації цієї симетрії прийнято позначення.

Символом I^1 позначено множину чисел 1, 2, 3, 4:

$$i \quad I^1,\ i = 1, 2, 3, 4, \tag{5}$$

елементами якої нумеруються дієслова-компоненти, визначені третім постулатом — тобто фонетичні варіанти дієслів, котрим властиве конкретне значення словозмінних параметрів. Якщо ж застосувати разом усі три аксіоми, то будь-який з елементів множини (5) визначатиме певний видовий комплекс у такий спосіб. Фіксація числа *r* (r = 1, 2, 3, 4) сигналізує, що маємо дієслова, які характеризуються одним значенням атрибута "ВИД" із притаманним їм одним набором значень парадигматичних показників, а кількість фонетичних варіантів дорівнює *r*. Позначивши відношення вкладення стрілкою, тобто: $A \quad B \quad A \quad B$, цей факт можна зобразити графом:

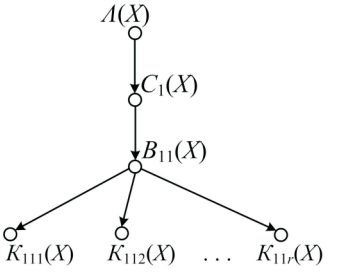

(6)

де символом $\Lambda(X)$ позначено ліву частину словникової статті з реєстровою одиницею *X;* $C_1(X)$ — її єдиний комплекс; $B_{11}(X)$ — єдиний блок цього комплексу та $K_{111}(X)$, $K_{112}(X)$, ... , $K_{11r}(X)$ — відповідно 1-ша, 2-га, ..., *r*-та компоненти зазначеного блоку, де *r* може набувати значення від 1 до 4.

Очевидно, що декартів добуток $I^1 \ I^1 \quad I^2$ параметризує структури двоблокових комплексів, а $I^1 \ I^1 \ I^1 \quad I^3$ — структури триблокових комплексів. Загалом одержуємо таку картину:

Таблиця 2.1. **Сигнатури видових комплексів**

Одноблокові (I^1)				Двоблокові (I^2)													
1				11				12				13				14	
2				21				22				23				24	
3				31				32				33				34	
4				41				42				43				44	
Триблокові (I^3)																	
111	112	113	114	211	212	213	214	311	312	313	314	411	412	413	414		
121	122	123	124	221	222	223	224	321	322	323	324	421	422	423	424		
131	132	133	134	231	232	233	234	331	332	333	334	431	432	433	434		
141	142	143	144	241	242	243	244	341	342	343	344	441	442	443	444		

У такий спосіб структура будь-якого видового комплексу представлена однією з трьох сигнатур:

$$(i),\ (i\ j),\ (i\ j\ k), \qquad (7)$$

у кожній з яких числа *i, j, k* незалежно пробігають множину $I^1=\{1, 2, 3, 4\}$. Сигнатурі (i) відповідає граф типу (6); сигнатура $(i\ j)$ представляє комплекс, який має два парадигматичні блоки, у першому з яких наявні *i*, а в другому — *j* компоненти; сигнатура $(i\ j\ k)$ представляє комплекс, який має три парадигматичні блоки, у першому з яких наявні *i,* у другому — *j,* а у третьому — *k* компоненти. Отже, одноблокових сигнатур може бути максимум 4, двоблокових — 16, триблокових — 64. Таким чином, видовий комплекс може реалізовуватися максимум 84 різними структурами (4 + 16 + 64 = 84).

Словникова стаття, яка містить обидва видові комплекси, зображується парою (.), де і незалежно пробігають множину сигнатур (i), $(i\ j)$, $(i\ j\ k)$, поданих у формулі (7). Очевидно, що сигнатур типу (.) може бути щонайбільше 7056 (84 84), а отже, загальне число структур, які задовольняють аксіоми (1) — (3), теоретично може дорівнювати 7140 (84 + 7056). Позначимо їх через: ( ) — однокомплексні сигнатури та (.) — двокомплексні сигнатури. Графічна інтерпретація сигнатур ( ) і (.) очевидна.

Можна підрахувати, якими сигнатурами реалізуються дієслівні словникові статті, що містять задану кількість лексем у реєстровому ряді. Отже, максимально можливе число елементів такого ряду для однокомплексної $\Lambda(X)$ дорівнює 12 (максимум три блоки і максимум по чотири компоненти в кожному блоці). Загальний розподіл сигнатур за кількістю елементів реєстрового ряду наведено в табл. 2.2.

Таким чином, прихована симетрія дієслівних $\Lambda(X)$ приводить до того, що необмежена на перший погляд кількість структур словникових статей редукується до скінченного, причому точно визначеного цілого числа.

Побудований формалізм, структура сигнатур та їх розподіл є прямими наслідками постулатів 1—3. Самі ж ці постулати сформульовані як результат спостережень над текстами дієслівних словникових статей СУМ-11 на початку 90-х років, коли комп'ютерну базу даних Словника ще не було створено. Тоді ж постало питання: чи всі дієслівні словникові статті СУМа задовольняють ці постулати і чи не існує винятків із правила "1—2—3—4"?

Відповідь на це питання в той час одержати було дуже складно, оскільки продивитися в "ручному" режимі структури близько 41 тис. дієслівних словникових статей, розроблених у СУМ-11, нереально. Це завдання ми розв'язали лише у 2001 році на основі сформованої бази даних СУМа, що дало можливість створити інструментальний комплекс для його модернізації та проведення на ньому ряду досліджень. Зокрема, були вивчені й структури дієслівних $\Lambda(X)$ стосовно їхньої відповідності постулатам 1—3 та правилу "1—2—3—4". У результаті проведеного обчислювального експерименту над базою даних СУМа з потенційно можливих 7140 класів дієслівних $\Lambda(X)$ у СУМі реально виявлено всього 52 класи. Докладно цей експеримент описано в монографії[10]. Список експериментально встановлених класів подано в табл. 2.3.

Таблиця 2.2. **Розподіл сигнатур за кількістю одиниць реєстрового ряду**

Кількість слів у реєстровому ряді комплексу	Сигнатури, через які реалізуються словникові статті з певним числом членів реєстрового ряду														Число сигнатур
	1.	2.	3.	4.	5.	6.	7.	8.	9.	10.	11.	12.	13.	14.	
1	1														1
2	2	11													2
3	3	21	12	111											4
4	4	31	22	13	121	112	211								7
5	41	32	23	14	131	122	113	221	212	311					10
6	42	33	24	141	132	123	114	231	222	213	321	312	411		13
7	43	34	142	133	124	241	232	223	214	331	322	313	421	412	14
8	44	143	134	242	233	224	341	332	323	314	431	422	413		13
9	144	243	234	342	333	324	441	432	423	414					10
10	244	343	334	442	433	424									6
11	344	443	434												3
12	444														1
Разом															84

[10] *Рабулець О. Г., Сухарина Н. М., Широков В. А., Якименко К. С.* Дієслово в лексикографічній системі. — К.: Довіра, 2004. — 259 с.

Таблиця 2.3. **Структурні класи дієслів, реалізовані в СУМ-11**

Тип структури *Л*(*Х*) (клас)			Кількість словникових статей у класі	Кількість дієслів у класі	Приклад (представник класу)
№	Сигнатура	Кількість слів у реєстровому ряді			
1	1	1	16340	16340	**АБЕТКУВА́ТИ,** ую́, у́єш, *недок., перех.* ...
2	2	2	509	1018	**ІТИ́ (ЙТИ),** іду́ (йду), іде́ш (йдеш); *мин. ч.* ішо́в (йшов), ішла́ (йшла), ішло́ (йшло), ішли́ (йшли); *наказ. сп.* іди́ (йди); *недок.* ...
3	3	3	10	30	**ЗГЛЯ́НУТИСЯ** *і рідше* **ІЗГЛЯ́НУТИСЯ** *і* **ЗОГЛЯ́НУТИСЯ,** нуся, нешся, *док.* ...
4	4	4	10	40	**УСТРІ́НУТИ (ВСТРІ́НУТИ)** *і* **УСТРІ́ТИ (ВСТРІ́ТИ),** ію, ієш; *мин. ч.* устрі́нув, нула, ло *і* устрів, ріла, ло; *док., діал.* ...
5	11	2	684	1368	**БУЛЬКОТА́ТИ,** очу́, о́чеш *і* **БУЛЬКОТІ́ТИ,** очу́, оти́ш, *недок.* ...
6	12	3	5	15	**РИБА́ЛИТИ,** лю, лиш, **РИБА́ЛЧИТИ** *і рідко* **РИБА́ЧИТИ,** чу, чиш, *недок.* ...
7	21	3	5	15	**ПЛИСТИ́** *і* **ПЛИВТИ́,** пливу́, пливе́ш *і* **ПЛИ́НУТИ,** ну, неш, *недок.* ...
8	22	4	5	20	**ЗАВОРКОТА́ТИ** *і* **ЗАВУРКОТА́ТИ,** кочу́, ко́чеш, **ЗАВОРКОТІ́ТИ** *і* **ЗАВУРКОТІ́ТИ,** очу́, оти́ш, *док.* ...
9	111	3	15	45	**ПОЗАКУПО́ВУВАТИ,** ую, уєш *і розм.* **ПОЗАКУПЛЯ́ТИ,** я́ю, я́єш *і* **ПОЗАКУ́ПЛЮВАТИ,** юю, юєш, *док., перех.* ...
10	112	4	1	4	**КМІТИ́ТИ,** кмічу́, кмі́тиш, *рідко* **КМЕТИ́ТИ,** кмечу́, кмети́ш *і* **КМІТУВА́ТИ,** *рідко* **КМЕТУВА́ТИ,** ую, у́єш, *недок.* ...
11	1.1	2	7564	15128	**ВИГОВО́РЮВАТИ,** юю, юєш, *недок.,* **ВИ́ГОВОРИТИ,** рю, риш, *док.* ...
12	1.2	3	218	654	**ДОСТЯГА́ТИ,** а́ю, а́єш, *недок.,* **ДОСТЯГТИ́** *і* **ДОСТЯГНУ́ТИ,** стягну́, стя́гнеш; *мин. ч.* достя́г, гла́, гло́ *і* достягну́в, гла, гло; *док., заст.* ...
13	1.3	4	9	36	**ПРИЙМА́ТИ,** а́ю, а́єш, *недок.,* **ПРИЙНЯ́ТИ,** *рідко* **ПРИНЯ́ТИ** *і діал.* **ПРИЙМИ́ТИ,** приймý, прийме́ш, *док., перех.* ...
14	1.4	5	1	5	**СПИНА́ТИСЯ,** а́юся, а́єшся, *недок.,* **СП'ЯСТИ́СЯ** *і* **ЗІП'ЯСТИ́СЯ, ЗІПНУ́ТИСЯ, ЗІП'Я́ТИСЯ,** зіпну́ся, зіпне́шся, *док.* ...
15	1.11	3	196	588	**ЗВЕЛИ́ЧУВАТИ,** ую, уєш, *недок.,* **ЗВЕЛИ́ЧИТИ,** чу, чиш *і* **ЗВЕЛИЧА́ТИ,** а́ю, а́єш, *док., перех.* ...
16	1.12	4	9	36	**ОГЛЯДА́ТИ,** а́ю, а́єш, *недок.,* **ОГЛЯ́НУТИ,** ну, неш *і розм.* **ОГЛЕ́ДІТИ,** *рідко* **ОГЛЯ́ДІТИ,** джу, диш, *док., перех.* ...
17	1.21	4	9	36	**ЗАСИХА́ТИ,** а́ю, а́єш, *недок.,* **ЗАСО́ХНУТИ** *і* **ЗАСО́ХТИ,** хну, хнеш *і діал.* **ЗАСХНУ́ТИ,** ну́, не́ш, *док.* ...
18	1.111	4	3	12	**СПЛИВА́ТИ,** а́ю, а́єш, *недок.,* **СПЛИСТИ́,** спливу́, спливе́ш; *мин. ч.* сплив, сплила́, ло́; *і* **СПЛИВТИ́,** ву́, ве́ш; *мин. ч.* сплив, спливла́, ло́; *і рідко* **СПЛИ́НУТИ,** ну, неш, *док.* ...
19	11.1	3	800	2400	**БЛАГОСЛОВЛЯ́ТИ,** я́ю, я́єш *і рідко* **БЛАГОСЛОВИ́ТИ,** влю́, ви́ш; *мн.* благословля́ть; *недок.,* **БЛАГОСЛОВИ́ТИ,** влю́, ви́ш; *мн.* благословля́ть; *док., перех.* ...
20	11.2	4	40	160	**ПІДТЯГА́ТИ,** а́ю, а́єш *і* **ПІДТЯ́ГУВАТИ,** ую, уєш, *недок.,* **ПІДТЯГТИ́** *і* **ПІДТЯГНУ́ТИ,** тягну́, тя́гнеш, *док., перех. і без додатка*...
21	12.1	4	2	8	**ПРИВИ́ДЖУВАТИСЯ,** уюся, уєшся, **ПРИВИДЖА́ТИСЯ,** *рідко* **ПРИВИЖА́ТИСЯ,** а́юся, а́єшся, *недок.,* **ПРИВИ́ДІТИСЯ,** джуся, дишся, *док.* ...
22	12.2	5	1	5	**РОЗКОРІ́НЮВАТИСЯ,** ю́ється *і* **РОЗКОРЕНЯ́ТИСЯ, РОЗКОРІНЯ́ТИСЯ,** я́ється, *недок.,* **РОЗКОРЕНИ́ТИСЯ** *і* **РОЗКОРІНИ́ТИСЯ,** и́ться, *док.* ...
23	11.11	4	63	252	**СПОНУКА́ТИ,** а́ю, а́єш *і* **СПОНУ́КУВАТИ,** ую, уєш, *недок.,* **СПОНУ́КАТИ,** аю, аєш *і рідко* **СПОНУКНУ́ТИ,** ну́, не́ш, *док., перех., до чого, на що, з інфін. і без додатка*...
24	11.12	5	1	5	**ВІДДИХА́ТИ,** а́ю, а́єш, *рідко* **ВІДДИ́ХУВАТИ,** ую, уєш, *недок.,* **ВІДДИ́ХАТИ,** віддиха́ю, віддиха́єш *і* віддиха́ю, віддиха́єш *і* **ВІДДИХНУ́ТИ, ВІДІТХНУ́ТИ,** ну́, не́ш, *док.* ...
25	11.21	5	3	15	**СТРІЧА́ТИСЯ,** а́юся, а́єшся *і рідко* **СТРІВА́ТИСЯ,** а́юся, а́єшся, *недок.,* **СТРІ́НУТИСЯ** *і* **СТРІ́ТИСЯ,** стрі́нуся, стрі́нешся, *діал.* **СТРІ́ТИТИСЯ,** стрі́чуся, стрі́тишся, *док.* ...
26	12.11	5	3	15	**ПРОУ́ЧУВАТИ,** ую, уєш *і* **ПРОВЧА́ТИ** *і рідко* **ПРОУЧА́ТИ,** а́ю, а́єш, *недок.,* **ПРОВЧИ́ТИ,** чу́, чи́ш *і рідко* **ПРОУЧИ́ТИ,** учу́, у́чиш, *док., перех.* ...
27	11.111	5	2	10	**НАКУПО́ВУВАТИ,** ую, уєш *і* **НАКУПА́ТИ,** а́ю, а́єш, *недок.,* **НАКУПИ́ТИ,** куплю́, ку́пиш; *мн.* наку́плять; **НАКУПУВА́ТИ,** у́ю, у́єш, *розм.,* **НАКУПЛЯ́ТИ,** я́ю, я́єш, *док., перех.* ...
28	111.1	4	12	48	**ОБ'ЇЖДЖА́ТИ**[2]**,** а́ю, а́єш *і* **ОБ'ЇЗДИ́ТИ,** їжджу́, їзди́ш *і рідко* **ОБ'Ї́ЖДЖУВАТИ,** ую, уєш, *недок.,* **ОБ'Ї́ЗДИТИ,** їжджу, їздиш, *док., перех.* ...
29	112.2	6	1	6	**ЗЛА́ЗИТИ**[1]**,** зла́жу, зла́зиш *і рідко* **ІЗЛА́ЗИТИ,** ла́жу, ла́зиш *і* **ЗЛІЗА́ТИ** *і рідко* **ІЗЛІЗА́ТИ,** а́ю, а́єш, *недок.,* **ЗЛІ́ЗТИ** *і рідко* **ІЗЛІ́ЗТИ,** зу, зеш; *мин. ч.* зліз *і рідко* ізліз, ла, ло; *док.* ...
30	111.11	5	5	25	**ЗАСТИЛА́ТИ,** а́ю, а́єш *і* **ЗАСТЕЛЯ́ТИ,** я́ю, я́єш *і рідко* **ЗАСТЕ́ЛЮВАТИ,** юю, юєш, *недок.,* **ЗАСЛА́ТИ,** стелю́, сте́леш *і* **ЗАСТЕЛИ́ТИ,** стелю́, сте́лиш, *док., перех.* ...

Закінчення таблиці 2.3.

Тип структури $\Lambda(X)$ (клас)			Кількість словникових статей у класі	Кількість дієслів у класі	Приклад (представник класу)
№	Сигнатура	Кількість слів у реєстровому ряді			
31	2.1	3	54	162	**ПОМО́ВЧУВАТИ** *і рідко* **ПОМО́ВКУВАТИ,** ую, уєш, *недок., розм.,* **ПОМО́ВЧАТИ,** чу, чиш, *док.* ...
32	2.2	4	512	2048	**ВБАЧА́ТИ (УБАЧА́ТИ),** áю, áєш, *недок.,* **ВБА́ЧИТИ (УБА́ЧИТИ),** чу, чиш, *док.* ...
33	2.3	5	4	20	**УРИВА́ТИ**[1] **(ВРИВА́ТИ),** áю, áєш, *недок.,* **УВІРВА́ТИ (ВВІРВА́ТИ)** *і* **УРВА́ТИ,** ву́, ве́ш, *док., перех.* ...
34	2.4	6	26	156	**ЗСИХА́ТИ** *і рідко* **ІЗСИХА́ТИ,** áю, áєш, *недок.,* **ЗСО́ХНУТИ** *і рідко* **ІЗСО́ХНУТИ, ЗСО́ХТИ** *і рідко* **ІЗСО́ХТИ,** хну, хнеш; *мин. ч.* зсох *і* зсо́хнув, ла, ло; *док.* ...
35	2.11	4	31	124	**СПЛЕ́СКУВАТИ** *і* **СПЛІ́СКУВАТИ,** ую, уєш, *недок.,* **СПЛЕСНУ́ТИ,** ну́, не́ш *і рідко* **СПЛЕСКА́ТИ,** сплещу́, спле́щеш, *док.* ...
36	2.12	5	1	5	**ЗГНИВА́ТИ** *і рідше* **ЗОГНИВА́ТИ,** áю, áєш, *недок.,* **ЗГНИ́ТИ,** згнию́, згние́ш *і рідше* **ЗІГНИ́ТИ** *і* **ЗОГНИ́ТИ,** ию́, ие́ш, *док.* ...
37	2.21	5	1	5	**ЗШТО́ВХУВАТИ** *і* **ЗІШТО́ВХУВАТИ,** ую, уєш, *недок.,* **ЗШТОВХНУ́ТИ** *і* **ЗІШТОВХНУ́ТИ,** ну́, не́ш *і розм.* **ЗШТОВХА́ТИ,** áю, áєш, *док., перех.* ...
38	2.22	6	8	48	**ВГЛЯДА́ТИСЯ (УГЛЯДА́ТИСЯ),** áюся, áєшся, *недок.,* **ВГЛЕ́ДІТИСЯ (УГЛЕ́ДІТИСЯ),** джуся, дишся *і* **ВГЛЯДІ́ТИСЯ (УГЛЯДІ́ТИСЯ),** джу́ся, ди́шся, *док.* ...
39	2.33	8	2	16	**ВПИХА́ТИ (УПИХА́ТИ),** áю, áєш, *недок.,* **ВПХНУ́ТИ (УВІПХНУ́ТИ, УПХНУ́ТИ),** ну́, не́ш *і* **ВПХА́ТИ (УВІПХА́ТИ, УПХА́ТИ),** áю, áєш, *док., перех.* ...
40	2.42	8	2	16	**УПЛИВА́ТИ**[1] **(ВПЛИВА́ТИ),** áю, áєш, *недок.,* **УПЛИВТИ́ (ВПЛИВТИ́)** *і* **УПЛИСТИ́ (ВПЛИСТИ́),** ивý, ивé ш; *мин. ч.* упли́в, упливла́, ло́ *і* упли́в, уплила́, ло́; *і рідко* **УПЛИ́НУТИ (ВПЛИ́НУТИ),** ну, неш, *док.* ...
41	2.112	6	2	12	**ЗВИВА́ТИ** *і рідко* **ІЗВИВА́ТИ,** áю, áєш, *недок.,* **ЗВИ́ТИ,** зів'ю́, зів'є́ш *і рідко* **ІЗВИ́ТИ,** ізів'ю́, ізів'є́ш *і діал.* **ЗВИ́НУТИ** *і рідко* **ІЗВИ́НУТИ,** ну, неш, *док., перех.* ...
42	21.1	4	3	12	**ПІДСЛУ́ХУВАТИ** *і* **ПІДСЛУХО́ВУВАТИ,** ую, уєш, **ПІДСЛУХА́ТИ,** áю, áєш, *недок.,* **ПІДСЛУ́ХАТИ,** аю, аєш, *док., перех. і без додатка*...
43	21.2	5	3	15	**ВРІ́ЗУВАТИ**[1] **(УРІ́ЗУВАТИ),** ую, уєш *і* **ВРІЗА́ТИ,** áю, áєш, *недок.,* **ВРІ́ЗАТИ (УРІ́ЗАТИ),** врі́жу, врі́жеш, *док.* ...
44	22.2	6	55	330	**ВГЛИ́БЛЮВАТИ (УГЛИ́БЛЮВАТИ),** юю, юєш *і* **ВГЛИБЛЯ́ТИ (УГЛИБЛЯ́ТИ),** я́ю, я́єш, *недок.,* **ВГЛИ́БИТИ (УГЛИ́БИТИ),** вгли́блю́, вгли́биш; *мн.* вгли́бля́ть; *док., перех., рідко*...
45	22.4	8	4	32	**ВГАНЯ́ТИСЯ**[1] **(УГАНЯ́ТИСЯ),** я́юся, я́єшся *і рідко* **ВГО́НИТИСЯ (УГО́НИТИСЯ),** нюся, нишся, *недок.,* **ВВІГНА́ТИСЯ (УВІГНА́ТИСЯ)** *і рідше* **ВГНА́ТИСЯ (УГНА́ТИСЯ),** вжену́ся, вжене́шся, *док.* ...
46	222.2	8	1	8	**ВСЛУХА́ТИСЯ (УСЛУХА́ТИСЯ),** áюся, áєшся, **ВСЛУ́ХУВАТИСЯ (УСЛУ́ХУВАТИСЯ),** уюся, уєшся *і рідко* **ВСЛУХО́ВУВАТИСЯ (УСЛУХО́ВУВАТИСЯ),** уюся, уєшся, *недок.,* **ВСЛУ́ХАТИСЯ (УСЛУ́ХАТИСЯ),** аюся, аєшся, *док., у що і без додатка*...
47	212.111	8	1	8	**ПРОВО́ДИТИ, ПРОВА́ДИТИ,** джу, диш, **ПРОВОДЖА́ТИ,** áю, áєш, *рідко* **ПРОВО́ДЖУВАТИ** *і* **ПРОВА́ДЖУВАТИ,** ую, уєш, *недок.,* **ПРОВЕСТИ́,** еду́, еде́ш; *мин. ч.* провів, вела́, ло́, *рідко* **ПРОВОДИ́ТИ,** воджу́, во́диш *і діал.* **ПРОВА́ДИТИ,** джу, диш, *док.* ...
48	3.3	6	1	6	**ЗШКРІБА́ТИ, ЗІШКРІБА́ТИ** *і* **ЗСКРІБА́ТИ,** áю, áєш, *недок.,* **ЗШКРЕБТИ́, ЗІШКРЕБТИ́** *і* **ЗСКРЕБТИ́,** бу́, бе́ш, *док., перех., розм.* ...
49	3.11	5	2	10	**ПЕРЕПЛІ́СКУВАТИ, ПЕРЕПЛЕ́СКУВАТИ** *і* **ПЕРЕПЛЮ́СКУВАТИ,** ую, уєш, *недок.,* **ПЕРЕПЛЕСНУ́ТИ,** ну́, не́ш *і* **ПЕРЕПЛЮ́СНУТИ,** ну, неш, *док., перех., через що*...
50	4.2	6	1	6	**ВХО́ДИТИ** *і* **ВВІХО́ДИТИ (УХО́ДИТИ, УВІХО́ДИТИ),** джу, диш, *недок.,* **ВВІЙТИ́ (УВІЙТИ́),** увійду́, увійде́ш, *док.* ...
51	4.4	8	1	8	**ВТОВКМА́ЧУВАТИ (УТОВКМА́ЧУВАТИ)** *і* **ВТОКМА́ЧУВАТИ (УТОКМА́ЧУВАТИ),** ую, уєш, *недок.,* **ВТОВКМА́ЧИТИ (УТОВКМА́ЧИТИ)** *і* **ВТОКМА́ЧИТИ (УТОКМА́ЧИТИ),** чу, чиш, *док., перех., розм.* ...
52	4.22	8	2	16	**УДОВОЛЬНЯ́ТИ (ВДОВОЛЬНЯ́ТИ)** *і заст.* **УДОВОЛЯ́ТИ (ВДОВОЛЯ́ТИ),** я́ю, я́єш, *недок.,* **УДОВОЛЬНИ́ТИ (ВДОВОЛЬНИ́ТИ),** ню́, ни́ш, *заст.* **УДОВОЛИ́ТИ (ВДОВОЛИ́ТИ),** лю́, ли́ш, *док.* ...
Всього			27243	41402	

Не здійснюючи докладного лінгвістичного аналізу викладеної моделі, зробимо декілька зауважень.

По-перше, модель, очевидно, визначає певну класифікацію на множині українських дієслів. Справді, якщо позначити одержані класи дієслів, марковані поданими в табл. 2.3 сигнатурами, через λ_1, λ_2, ..., λ_{52}, а множини дієслів, що належать до відповідного класу, — через $q(\lambda_1)$, $q(\lambda_2)$, ..., $q(\lambda_{52})$, то зрозуміло, що:

$$q(\lambda_i) \quad q(\lambda_j) = \quad \text{при } i \quad j, \qquad (8)$$

тобто будь-яке з дієслів може належати одному і тільки одному з наведених у табл. 2.3 класів[11].

Це означає, що одержана класифікація є коректною. Разом з тим вона досить точна — показово, що з неї не знайшлося жодного винятку на масиві близько 41 тис. дієслівних лексем. Більше того, ця класифікація не дає хиб і на масиві нового — 20-томного варіанта СУМа, створеного в Українському мовно-інформаційному фонді НАН України, який на момент написання цього тексту налічував понад 48 тис. дієслів. Отже, можна стверджувати, що отримана класифікація охоплює всі факти з класу "українське дієслово" і репрезентує певний об'єктивний закон для української мови, а не лише для конкретного, хоч і великого, Словника.

2.4. В. ПРИКМЕТНИКИ

Прикметники подано в Словнику у формі називного відмінка однини чоловічого роду, потім наведено закінчення жіночого і середнього роду: **БІ́ЛИЙ,** а, е…; **ДОЧЧИ́Н,** á, é…; **ПІ́ЗНІЙ,** я, є…

Невідмінювані прикметники супроводжуються позначкою *невідм.:* **БЕЖ,** *прикм., невідм.* Те саме, що **бе́жевий.**

Якщо прикметник має коротку форму, вона наводиться після повної: **ЗЕЛЕ́НИЙ,** *поет.* **ЗЕ́ЛЕН…; ЛА́ДНИЙ[2], ЛА́ДЕН…; РА́ДИЙ,** *рідше* **РАД...**

Вищий ступінь порівняння прикметників, утворений від іншої основи або зі зміною приголосних основи, наводиться як додаткова форма при відповідних прикметниках звичайного ступеня: **ГА́РНИЙ…,** *вищ. ст.* **кра́щий** *і* **лі́пший,** *рідко* **гарні́ший…** Такі додаткові форми внесено в реєстр за алфавітом і з відсиланням до основної форми: **КРА́ЩИЙ...** Вищ. ст. до **га́рний** 1—5, **до́брий** 1—6, 8 і **хоро́ший;** ліпший... До таких слів наведено також форми найвищого ступеня порівняння: **НАЙКРА́ЩИЙ…** Найвищ. ст. до **га́рний** 1—5, **до́брий** 1—6, 8 і **хоро́ший;** найліпший…; **ЯКНАЙКРА́ЩИЙ…** Найвищ. ст. до **га́рний** 1—5, **до́брий** 1—6, 8 і **хоро́ший…; ЩОНАЙКРА́ЩИЙ…** Найвищ. ст. до **га́рний** 1—5, **до́брий** 1—6, 8 і **хоро́ший…**

Субстантивовані прикметники подаються або у вихідній прикметниковій статті окремим значенням чи відтінком із позначкою *у знач. ім.*: **БАГА́ТИЙ,** а, е. 1. … // *у знач. ім.* **бага́тий,** того, *ч.* Те саме, що **бага́ч…;** або іменниковою статтею: **АЛЬБАТРО́СОВІ,** вих, *мн.* Родина морських птахів ряду буревісникоподібних…

2.4. Г. ЗАЙМЕННИКИ

При займенниках після граматичних форм ставиться позначка *займ.,* зазначається розряд. При займенниках іменникового і числівникового відмінювання подається форма родового відмінка однини: **ВИ,** вас, *займ. особ. ...;* **ХТОНЕ́БУДЬ,** кого-не́будь, *займ. неознач. ...;* при займенниках прикметникового відмінювання наводяться закінчення жіночого та середнього роду: **ВСЯ́КИЙ (УСЯ́КИЙ),** а, е, *займ. означ. ...;* **СВІЙ,** своя́, своє́, *займ. присв. ...*

У разі наявності у займенників варіантних форм і специфічних парадигм відмінювання подаються також форми інших відмінків, чисел і родів: **НІЩО́,** нічо́го, нічо́му, нічи́м *(з прийм.* н і в і д ч о г о, н і з ч и м, н і п о ч о м у *і т. ін.).* 1. *займ. запереч. ...* **САМ,** *рідше* **САМИ́Й,** сама́, само́ *і* саме́; *мн.* самі́; *займ. означ. ...;* **ХТО[1],** кого́, кому́, кого́, ким, на ко́му, біля ко́го, *займ. ...*

2.4. Ґ. ЧИСЛІВНИКИ

Кількісні числівники — власне кількісні, збірні та неозначено-кількісні числівники — подаються з відмінковими закінченнями, родовими формами (там, де вони є) і в разі потреби — із формами числа, а також супроводжуються позначками *числ. кільк., числ. неознач.-кільк., числ. кільк. збірн.*: **ДЕ́В'ЯТЬ,** тй *і* тьох, *числ. кільк. ...;* **ДЕ́КІЛЬКА,** кох *і* кох, *числ. неознач.-кільк. ...;* **ОБИ́ДВА,** обох, *ч. і с.,* **ОБИ́ДВІ,** обох, *ж., числ. кільк. збірн. ...*

Порядкові числівники подаються в Словнику у формі називного відмінка однини чоловічого роду, потім наводяться закінчення жіночого і середнього роду: **ДЕСЯ́ТИЙ,** а, е…; **ТРЬОХТИ́СЯЧНИЙ,** а, е…

2.4. Д. ПРИСЛІВНИКИ

Прислівники супроводжуються позначками *присл. або у знач. присл.:* **АБИ́КОЛИ,** *присл. ...;* **ВНИЗУ́ (УНИЗУ́),** *присл. ...;* **ПО-ХОРО́ШОМУ,** *присл. ...* Якісні відприкметникові й віддієприкметникові прислівники на **-о, -е** подаються з відсиланням до твірного слова за формулою "Присл. до…": **АРГУМЕНТО́ВАНО.** Присл. до **аргументо́ваний…; ЛІ́ПШЕ.** 1. Присл. до **лі́пший…**

Вищий ступінь порівняння прислівників, утворений від іншої основи або зі зміною приголосних основи, наводиться як додаткова форма при відповідних прислівниках звичайного ступеня: **БЛИ́ЗЬКО.** 1. Присл. до **близьки́й** 6; *вищ. ст.* **бли́жче…** Такі додаткові форми вносяться в реєстр за алфавітом і відсиланням до основної форми: **БЛИ́ЖЧЕ,** *присл.* Вищ. ст. до **бли́зько...** До таких слів наводяться також форми найвищого ступеня порівняння: **НАЙБЛИ́ЖЧЕ.** Присл. до **найбли́жчий…; ЩОНАЙБЛИ́ЖЧЕ,** *підсил.* Присл. до **щонайбли́жчий…; ЯКНАЙБЛИ́ЖЧЕ,** *підсил.* Присл. до **якнайбли́жчий…**

2.4. Е. ПРИЙМЕННИКИ

Прийменники супроводжуються позначками *прийм.* або *у знач. прийм.* Біля них наводяться відповідні відмінки: **ВНА́СЛІДОК (УНА́СЛІДОК),** *прийм., з род. в. ...;* **НАД,** *рідко* **НА́ДІ, НА́ДО,** *прийм., із знах. і оруд. в. ...;* **ВСЕРЕ́ДИНІ (УСЕРЕ́ДИНІ)…** 2. *у знач. прийм., з род. в. …*

Для більшості первинних багатозначних прийменників подано формулу "Сполучення з + **реєстровий прийменник** + виражають:" та здійснено поділ на рубрики, що описують реєстровий прийменник за типом функціонально-семантичних відношень — просторових, часових, кількісних, об'єктних, порівняльних та ін. Кожна рубрика складається з підрубрик, виділених літерами українського алфавіту а), б) і т. д. для конкретизації, уточнення або деталізованого опису вживання. Наприклад:

[11] Класифікаційною для дієслів, зрозуміло, є й повна множина із 7140 класів із сигнатурами ( ) і (.).

В[2] (У), *рідко* **УВ** — *із знах., місц. і род. в.; ц.-с., уроч.* **ВО,** *рідко* **ВВІ (УВІ), ВІ** — *із знах. і місц. в.; прийм.* Сполучення з **в (у)** виражають:

Просторові відношення

1. *із знах. і місц. в.* Уживається на позначення предмета, місця, простору: а) всередину якого, куди спрямована дія *(знах. в.)…;* б) у якому, де відбувається дія чи хто-, що-небудь міститься, перебуває *(місц. в.)*…

Об'єктні відношення

6. *із знах. і місц. в.* Уживається на позначення дії: а) до якої хто-небудь долучається, втручається *(знах. в.)…;* б) у якій хто-небудь бере участь *(місц. в.)*…

Якщо прийменник має одне або декілька значень і переважно виражає функціонально-семантичні відношення, що належать до одного типу, поділ на частини із зазначенням типу семантичних відношень не подається: **З-ПО́ЗА,** *прийм., з род. в.* Уживається при вказуванні на предмет, із протилежного або зворотного боку якого спрямовано рух, дію…

2.4. Є. СПОЛУЧНИКИ

Сполучники супроводжуються позначками *спол.* або *у знач. спол.,* до яких звичайно додається назва їх відповідного семантичного розряду: **АБИ́,** *спол.* 1. *умовний*… 2. *мети*… 3. *з'ясувальний*… 4. *допустовий…;* **БО[1],** *спол. причиновий…;* **А[2],** *спол. …* V. *єднальний...*

Складені й парні сполучники, до складу яких входять іменники, подаються при першому своєму складнику або при слові, яке містить основне семантичне навантаження; **ЗАВДЯКИ́...** ○ **(1) Завдяки́ тому́, що,** *у знач. спол. …;* **ЧАС…** ○ **З то́го ча́су, як** *у знач. спол. …;* **ЯК[3]…** ○ **Як..., так [і]...,** *у знач. спол. …*

Якщо значення сполучника стосуються різних розрядів і в межах одного розряду виділяється кілька значень, то вводиться додаткова нумерація римськими цифрами. При цьому в межах одного розряду проводиться нумерація арабськими цифрами: **А[2],** *спол.* І. *протиставний.* 1. Поєднує речення, протиставні одне одному за змістом; але, проте, навпаки, та... 2. Поєднує речення або члени речення, не відповідні одне одному змістом, причому зміст другого суперечить сподіваному змістові, що випливає з першого; але, проте, однак, та... 3. Поєднує протилежні за змістом речення або члени речення, що мають відтінок допустовості; проте, однак, все-таки… ІІ. *приєднувальний.* 1. Приєднує нові речення або члени речення при послідовному викладі думок, описі ряду предметів чи явищ…

2.4. Ж. ЧАСТКИ

Частки супроводжуються позначками *част*. або *у знач. част.,* до яких звичайно додається назва відповідного семантичного розряду: **ЖЕ[1],** *(після голосних)* **Ж,** *част. підсил. …;* **ПРО́СТО…** 3. *у знач. підсил. част. …*4. *у знач. обмеж.-виділ. част. …*

2.4. З. ВИГУКИ

Вигуки супроводжуються позначками *виг*. або *у знач. виг.:* **АХ,** *виг. …;* **БУХ,** *виг. …;* **ГЕ́ТЬТЕ,** *виг. …;* **ДМУХ,** *виг. …;* **КАРАУ́Л…** 2. *у знач. виг. …*

2.5. Подання словосполучень

У структурі словникових статей СУМ-20 виділяється зона усталених словосполучень, що наводиться після характеристик лексичних значень слова. Ця зона складається з чотирьох типів одиниць, поданих з абзацу в такій послідовності: 1) стійкі словосполучення; 2) словосполучення — еквіваленти слова; 3) термінологічні словосполучення; 4) фразеологічні одиниці. Для трьох останніх типів словосполучень використовуються відповідні позначення: кружечок (○), трикутник (△), ромб (◊).

Перша група представлена у СУМ-20 стійкими словосполученнями, тобто усталеними у своєму лексичному поєднанні зворотами, які складаються в основному зі слів у їх власних значеннях і відтворюються у процесі спілкування як неподільні мовні одиниці, в яких можлива незначна десемантизація одного з компонентів. Наприклад: **Гру́ба ї́жа** — проста, важка для травлення їжа…; **За алфаві́том** — за алфавітним порядком літер, прийнятим у мові...; **Кишенько́ві гро́ші** — гроші на дрібні витрати…

Друга група словосполучень — еквіваленти слова — своєрідні перифрастичні словосполучення, рівнозначні слову, які є цілісними усталеними відтворюваними одиницями, що прирівнюються до лексико-граматичних класів слів (частин мови) із властивими для них лексичними значеннями без десемантизації компонентів. При еквівалентах слова обов'язково подана ремарка з найменуванням частини мови, у значенні якої вони виступають. Наприклад: ○ **Бі́льше (більш) то́го, що...,** *у знач. присл.* — скоріше, швидше, ймовірніше...; ○ **До безме́жжя,** *у знач. присл.* — безмежно, безкінечно…; ○ **Надава́ти допомо́гу,** *у знач. дієсл.* — допомагати…

Третю групу формують термінологічні словосполучення, які стосуються різних галузей знань і є елементами відповідних галузевих терміносистем. Наприклад: △ **Анафілакти́чний шок** — тяжкий патологічний стан організму, спричинений алергією на повторне введення чужорідних білків, сироваток, медикаментів і т. ін. …; △ **Ерати́чні валуни́,** *геол.* — перенесені льодовиком на велику відстань валуни, які складаються перев. із порід, відсутніх у місцях їх відкладення…

До четвертої групи словосполучень належать фразеологічні одиниці — усталені за складом і структурою лексично неподільні словосполучення, що виражають цілісне специфічне фразеологічне значення, яке не є сумою значень його компонентів, а виникає на основі їх переосмислення переважно завдяки метафоричним і метонімічним процесам. Наприклад: ◊ **Ви́соко нести́ся** — поводитися зарозуміло, погордливо, зверхньо, зневажливо ставлячись до інших…; ◊ **Підво́дне каміння** — прихована небезпека, перешкода при досягненні мети…

Усі розроблені словосполучення отримують у словниковій статті наскрізну нумерацію[12]. Розроблення всіх типів словосполучень подається в словниковій статті після всіх значень слова і становить самостійний розділ словникової статті. Вибір опорного компонента, біля якого наведено

[12] У Передмові фразеологізми наводяться без нумерації, оскільки в процесі роботи над Словником вона буде змінюватися.

повну лексикографічну характеристику словосполучень, здійснюється у СУМ-20 за формально-граматичним критерієм, тобто встановленням незалежного у граматичному плані компонента, який керує всіма іншими складниками. У статтях, реєстровим словом яких є інші повнозначні складники такого словосполучення, подаються відсилання на опорне слово. Наприклад, термінологічне словосполучення △ **Варико́зне розши́рення вен** подано у статті **РОЗШИ́РЕННЯ,** а у статтях **ВАРИКО́ЗНИЙ** і **ВЕ́НА** наведено лише відсилання за допомогою *див.*: △ **Варико́зне розши́рення вен** *див.* **розши́рення;** ◊ **Кру́то заміс міси́ти** фіксується при реєстровому слові **МІСИ́ТИ**, а в статтях **КРУ́ТО, ЗАМІ́С** наведено лише відсилання.

Усі словосполучення подані у вихідній реєстровій формі. Установлення вихідної форми фразеологічних одиниць залежить від їх співвіднесеності з відповідними частинами мови, що зумовлює визначення опорного компонента. У реєстрі фразеологізми зі змінюваними опорними компонентами фіксуються у прийнятій для словників формі. Так, субстантивні (іменні) фразеологічні одиниці, вживані в однині, подаються у називному відмінку однини (◊ **Бі́ла воро́на…),** а вживані лише в множині — у називному відмінку множини (◊ **А́вгієві ста́йні…).** Ад'єктивні (прикметникові) одиниці зі змінними формами прикметникових (дієприкметникових) компонентів — у формі чоловічого роду однини (◊ **Нечи́стий на ру́ку…),** крім тих, які вживаються у множині й відповідно наводяться у називному відмінку множини (◊ **Одни́м ми́ром ма́зані…).** Фразеологізми з незмінними формами подаються у своїй єдиній парадигмі **(ПРО́БА… ◊ Висо́кої про́би…; ВОДА́… ◊ Чи́стої [чистісінької] води́…).**

Дієслівні фразеологізми, які вживаються в особових формах, наводяться переважно в інфінітиві, наприклад: ◊ **Зора́ти (зари́ти) но́сом** *(рідко* **зуба́ми).** Дієслівні за формою фразеологізми, які вживаються лише у незмінній формі, подаються не в інфінітиві, а у формі, зафіксованій у фразеологізмі, наприклад: ◊ **[І] че́рез губу́ не плю́не —** дуже гордовитий, зарозумілий…

Дієприслівникові форми дієслівних фразеологічних одиниць у реєстрових фразеологізмах не наводяться, а можуть подаватися в ілюстраціях. Це не стосується фразеологізмів із формою дієприслівника, у яких розвинулося додаткове семантичне значення. Наприклад, поряд із дієслівним фразеологічним зворотом ◊ **Не покла́дати рук —** працювати дуже важко, завзято… виділяється як самостійна фразеологічна одиниця ◊ **Не покла́даючи рук —** невтомно, сумлінно, з великим завзяттям, ентузіазмом…

Дієприкметникові форми дієслівних фразеологізмів фіксуються у СУМ-20 як самостійні окремі одиниці у відповідній для них вихідній формі, з можливими предикативними формами на **-но, -то:** ◊ **Ви́ведений з ла́ду —** зіпсований, непридатний для використання, роботи; поламаний, понівечений…

СУМ-20 відбиває таку специфічну ознаку усталених словосполучень (переважно фразеологічних одиниць), як варіантність їхніх компонентів, тобто їх здатність до видозміни: заміни їх іншими формами, лексемами і т. ін. при збереженні семантики та лексико-граматичної характеристики. Такі варіанти фіксуються в круглих дужках (…) біля основного, інваріантного, компонента, наприклад: ◊ **Впійма́ти (піймáти) ґа́ву (воро́ну)…;** ○ **З усі́єю (вели́кою, глибо́кою** *і т. ін.)* **перекóнливістю...**

СУМ-20 фіксує всі можливі типові варіанти словосполучень: фонетичні, що випливають зі зміни звукового складу; формальні, які стосуються зміни форми компонента; морфологічні, що відбивають специфіку будови компонента; найпоширеніші в мові лексичні варіанти, пов'язані із заміною компонентів іншими лексемами. Наприклад: ◊ **Впада́ти** *(рідше* **па́дати) / впа́сти в о́ко (в о́чі, у ві́чі)…;** ◊ **Диви́тися (погляда́ти) згори́ (зве́рху) вниз (звисока́, зве́рхньо)…;** ◊ **Іти́ / пити́ до рук (у ру́ки,** *рідко* **у ру́ку)…;** ◊ **Перетяга́ти (перетя́гувати) / перетягти́ (перетягну́ти) на сто́рону (на бік)…;** ◊ **Про (на) вся́кий (всяк) ви́падок…;** ◊ **Халі́ф (калі́ф) на час (на годи́ну)…**

Фонетичні варіанти префіксальних, прийменникових та сполучникових компонентів, таких, як **у — в, і — й, з — із — зі, від — од,** у реєстрових фразеологічних одиницях не наводяться, а фіксуються лише в ілюстраціях, хоч у реєстрових словах вони зазначаються, наприклад: **ВБГА́ТИ (УБГА́ТИ)** *і* **ВВІБГА́ТИ (УВІБГА́ТИ)…** ◊ **Вбга́ти в го́лову** *що* — усвідомити, сприйняти, засвоїти, зрозуміти або запам'ятати що-небудь. *— Це для вас в житті небезпечна річ, — сказала Каралаєва, не примічаючи, що перекручує ймення, котрі вона не могла собі вбгати в старечу голову ніяким робом* (І. Нечуй-Левицький); *Хома ніяк не міг убгати в голову думку, що він мусить терпіти голод, коли в скрині лежать гроші* (М. Коцюбинський); **ІТИ́ (ЙТИ)…** ◊ **Іти́ / пити́ до рук (у ру́ки,** *рідко* **у ру́ку)** *кому* — легко діставатися, здійснюватися і т. ін. *— На лови він їздив удень і вночі, риба йому йшла до рук, як приворожена. Так він проживав — цей сліпий дід* (Ю. Яновський); [Н е ч и п о р е н к о:] *Фортунить вам, Маріє Кирилівно, просто інший раз аж не віриться. Кожна справа ніби сама в руки вам іде* (О. Левада); *...Наука в Остапа Тура Гнатові Яворському пішла в руку* (С. Чорнобривець).

У СУМ-20 відбито також факультативні варіанти компонентів — такі, які не є обов'язковими, через що фразеологізм функціонує в мовленні з ними або без них. Вони виділяються у реєстровій фразеологічній одиниці квадратними дужками […], наприклад: ◊ **[Від сло́ва] до сло́ва...;** ◊ **І [в сні] не сни́ться / не присни́ться…**

В одному фразеологізмі можуть поєднуватися кілька варіантів, які позначаються квадратними або круглими дужками, наприклад: ◊ **[Аж** *(рідко* **бі́лий)] світ кру́титься (ве́рнеться, макі́триться, колиха́ється, іде́) / закрути́вся (завертівся, замакі́трився, заколиха́вся, пішо́в) о́бертом (пере́кидом, пере́кидьки, хо́дором** *і т. ін.)* **[в оча́х (пе́ред очи́ма)]…;** ◊ **[І (ні, ані́)] копі́йки [зла́маної (мі́дної, щерба́тої)] (ше́ляга) нема́ (нема́є, не було́) за душе́ю…**

У дієслівних фразеологізмах, які функціонують із довільним порядком компонентів, як правило, на перше місце в реєстровій фразеологічній одиниці ставиться дієслівний компонент, наприклад: ◊ **Гри́зти / прогри́зти го́лову…** при можливому ◊ **Го́лову гри́зти / прогри́зти…**

Адвербіальні (прислівникові) та вигукові фразеологізми у вихідній формі подаються у своїй єдиній парадигмі, наприклад: ◊ **Куди́ твоє́** *(рідше* **ва́ше) ді́ло…;** ◊ **Під злу ру́ку…;** ◊ **[Та] що там…;** ◊ **Як (мов, ні́би** *і т. ін.)* **у раю́...**

У реєстрових словосполученнях, особливо у фразеологічних, вживаються кутові дужки <…>. Вони використовуються у випадках, коли:

а) лексичний варіант компонента має інше число, рід, відмінок і т. ін., що веде до зміни інших компонентів, наприклад: ◊ **Будь здоро́в (здоро́вий, здорове́нький) <Бу́дьте здоро́ві (здорове́нькі)>…; ◊ Поро́жня душа́ <Поро́жнє се́рце>…; Санітáрна маши́на <Санітáрний автобус>…**

б) простежуються незначні зміни варіантних компонентів словосполучень, наприклад: ◊ **Неха́й по то́му бу́де <Та й будь по то́му> <Так то́му й бу́ти>…**

в) наявне паралельне функціонування фразеологізмів як у заперечній, так і в стверджувальній формі, наприклад: ◊ **І зу́би ви́збираєш <І зубів не ви́збираєш>…; На по́вному (на по́внім) ходу́ <По́вним хо́дом>…**

г) існує інверсійний порядок уживання компонентів, наприклад: ◊ **І так і сяк <І сяк і так>…; ◊ Ні з то́го ні з сьо́го <Ні з сьо́го ні з то́го>…**

Важливим питанням оформлення реєстрової фразеологічної одиниці є встановлення її меж. Зокрема, до складу реєстрових фразеологізмів не вносяться так звані супровідні слова, які є їх обов'язковим оточенням. Вони зберігають своє лексичне значення, через що залишаються поза реєстровою одиницею, наприклад: ◊ **У хвості:** а) *(чого і без дод., зі сл.* с т а в а т и, с т а т и *і т. ін.)* у кінці чогось, позаду всіх. *Отож Віталій .. став у хвості досить довгої черги* (І. Муратов)…; б) *(зі сл.* б у т и, о п и н и т и с я *і т. ін.)* серед відсталих, серед останніх. *Хочеш бути серед перших — учись, інакше опинишся у хвості, відстанеш від бурхливого, щодень цікавішого життя* (із журн.)…; ◊ **Як свої́ (свої́х) п'ять па́льців,** *зі сл.* з н а т и, в и в ч и т и *і т. ін.* — дуже добре, досконало. *Знаю я вже їх* [селян] *як свої п'ять пальців* (В. Винниченко)…

2.6. Лексика і фразеологія Святого Письма

Однією із засад укладання СУМ-20 є максимально повне представлення лексики та фразеології Святого Письма. Отже, при створенні нового Словника української мови одним із найважливіших джерел поповнення його реєстру був текст Біблії, значення і авторитет якої переоцінити неможливо. Особливе місце цієї книги визначене тим, що вона є винятковою, підноситься над усіма іншими літературними творіннями людей, маючи особливий статус Божого одкровення як книга Божих слів, звернених до людей ("Усе Писання Богом натхнене і корисне до навчання, до докору, до направи, до виховання в праведності" (2 Тим. 3:16)[13]. Біблійні слова та значення заплановано ввести в новий Словник як пласт лексики, мінімально представлений в 11-томнику, а також у зв'язку з тим, що тлумачення багатьох понять і реалій подавалися з огляду на тодішню панівну ідеологію — атеїзм.

Для залучення біблійної лексики у 20-томник створено автоматизований конкорданс, який базується на цитованому тексті Біблії у перекладі І. Огієнка, та комп'ютерну інструментальну лексикографічну систему "Біблійний СУМ", в якій представлено біблійну лексику і фразеологію згідно з принципами СУМ-20. Це дало змогу здійснити таку роботу: ввести значний масив лексики, відсутньої в 11-томнику; змінити велику кількість дефініцій; доповнити семантичну структуру багатьох лексем; значно розширити ілюстративну базу; увести до Словника біблійні фразеологізми, яких узагалі не було в СУМ-11.

Слід відзначити, що створення "Біблійного СУМа" було непростим завданням. Біблія — це унікальний світ, де відомі нам слова, повернуті до системи біблійних тем та ідей, мають специфічні значення. І якщо семантику більшості слів мови формує найближче текстове оточення (словосполучення, речення), то біблеїзми є дуже місткими і багатовимірними поняттями, які набувають обертонів смислу на тлі всієї текстової структури Святого Письма, адже через них отримують мовну реалізацію провідні біблійні мотиви й теми. І тому для правильного формулювання тлумачень слів Святого Письма, крім знання його тексту, потрібна велика кількість теологічних словників, енциклопедій, досліджень із герменевтики, екзегетики, тематичних біблійних симфоній, коментарів біблійних текстів. При укладанні біблійної частини СУМа використана автоматизована система "Єврейський та грецький лексикони Стронга", де до кожного слова Старого і Нового Завіту подано варіанти перекладів. Адже без спеціальних знань такі біблійні поняття, як, наприклад, віра, спасіння, гріх, покаяння, святість, праведність, закон, благодать, апостол, ангел тощо правильно не витлумачиш. Наведені слова є біблеїзмами, тобто лексемами, які своїм походженням сягають тексту Біблії. Адаптовані мовною практикою, вони набули вже інших значень, що сприймаються як загальномовні. Наприклад, ключове поняття Біблії — віра — у СУМ-20 представлене в такий спосіб:

ВІ́РА[1], и, *ж.* 1. Упевненість у чомусь, у здійсненні чогонебудь. *Йшла* [Соломія] *уперто і завзято, з вірою, що її широкі й високі груди зламають усі перешкоди* (М. Коцюбинський)… // *у кого.* Впевненість у позитивних якостях кого-небудь, у правильності, розумності чиєїсь поведінки. *Я завжди був великим оптимістом і дотепер не втратив віри у людей, у перемогу всього світлого над темрявою і злом* (М. Коцюбинський); // Упевненість в існуванні кого-, чого-небудь. *Віра в безсмертя; Віра в потойбічний світ; Віра в прибульців.*

2. Те саме, що **довір'я.** *Без міри нема віри* (Номис)…

3. *бібл.* Дар Бога людині, завдяки якому встановлюється її зв'язок з Богом. *Одному бо Духом* [Святим] *дається слово мудрості, а другому — слово знання тим же Духом, а іншому — віра тим же Духом* (Біблія. Пер. І. Огієнка); *Віра — від слухання, а слухання — через Слово Христове* (Біблія. Пер. І. Огієнка); // Визнання існування Бога. *Тут довелося зачепити питання і про Бога, і про чорта, про віру в першого і про всякі мудрощі другого* (Панас Мирний); // Те або інше релігійне вчення, віровизнання. *— Котилися І наші козачі Дурні голови, за правду, За віру Христову* (Т. Шевченко)…

Слід підкреслити, що дефініції у тлумачному словнику відображають загальновживані, загальномовні значення слів. Завдяки наявності біблійних значень Словник, а разом з тим і мова отримують інший, вищий комунікативний рівень, на якому Бог спілкується з людьми через Своє Слово — Біблію.

[13] Біблія, або книги Святого Письма Старого і Нового Заповіту, із мови давньоєврейської і грецької на українську наново перекладена. — К.: Укр. біблійне тов., 2002. — 1165 с.

Загалом робота над “Біблійним СУМом” проводилась у кількох основних напрямках:

1. Зміна дефініції слова:

СУМ-11	СУМ-20
АПО́СТОЛ, а, *ч.* 1. Згідно з євангельськими переказами — кожний із дванадцяти учнів Христа, яких він послав проповідувати своє вчення. *Чомусь пригадалося євангельське оповідання, як апостол Петро зрікся Христа* (Тулуб, Людолови, І, 1957, 40)…	**АПО́СТОЛ,** а, *ч., бібл.* 1. Повноважний посланець, якому Ісус Христос доручив проповідувати Своє вчення. *А коли настав день, покликав Він* [Ісус Христос] *учнів Своїх і обрав із них Дванадцятьох, яких і апостолами Він назвав* (Біблія. Пер. І. Огієнка); *Апостоли з великою силою свідчили про Воскресіння Ісуса Господа, і благодать велика на всіх них була!* (Біблія. Пер. І. Огієнка); // *(з великої літери).* Найменування Ісуса Христа. *Отож, святі брати, учасники небесного покликання, уважайте на Апостола й Первосвященика нашого ісповідання, Ісуса* (Біблія. Пер. І. Огієнка)…
БЛАГОДА́ТЬ, і, *ж.* 1. *ц.-с.* У релігійному уявленні — щедроти, дари, ласка невідомих, таємничих сил. *Сон, кажуть, божа благодать, — ні, часом кара божа!* (Л. Укр., І, 1951, 459); *Не слід би закладати руки та ждати з неба благодаті* (Фр., ІІІ, 1950, 385)…	**БЛАГОДА́ТЬ,** і, *ж.* 1. *бібл.* Щедра милість Божа, дарована людині незалежно від її заслуг. *Закон-бо через Мойсея був даний, а благодать та правда з'явилися через Ісуса Христа* (Біблія. Пер. І. Огієнка); *Спасенні ви благодаттю через віру, а це не від вас, то дар Божий, не від діл, щоб ніхто не хвалився* (Біблія. Пер. І. Огієнка); *Рушієм самовдосконалення є прагнення віруючого повернутися до стану благодаті* (із журн.)…
БОГ, *рідко* **БІГ,** бо́га, *ч.* У релігійних віруваннях — уявна надприродна істота, що нібито створила світ і керує ним та вчинками людей. *Була б сестра, і був би брат, А то.. нема тепер нічого. Ні бога навіть, ні півбога* (Шевч., ІІ, 1953, 364)…	**БОГ,** *рідко* **БІГ,** *ч.* 1. *род.* Бо́га, *бібл. (з великої літери).* Творець і Володар Всесвіту, усього сущого, який керує світом. *На початку Бог створив небо та землю* (Біблія. Пер. І. Огієнка); *Боже великий, єдиний, Нам Україну храни, Волі і світу промінням Ти її осіни* (О. Конiський)…
БРАТ, а, *ч.* ... 4. Член релігійного братства; чернець. [К е м б л ь:] *Ми всі брати і сестри по Христу, і всім повинна просто “ти” казати, хоч би й самому королеві* (Л. Укр., ІІІ, 1952, 22)…	**БРАТ,** а, *ч.* ... 5. *бібл.* Член духовної християнської спільноти; християнин. *А ви вчителями не звіться, бо один вам Учитель* [Ісус Христос], *а ви всі брати* (Біблія. Пер. І. Огієнка); [К е м б л ь:] *Ми всі брати і сестри по Христу, і всім повинна просто “ти” казати, хоч би й самому королеві* (Леся Українка)…
ХРИСТО́С, Христа́, *ч. (з великої літери).* Назва міфічної особи Ісуса, культ якого лежить в основі християнської релігії. *І згáдував літа лихії, Погані, давнії літá, Тойді повісили Христа, Й тепер не втік би син Марії!* (Шевч., ІІ, 1963, 40)…	**ХРИСТО́С**, Христа́, *ч. (з великої літери).* Титул Сина Божого, віра в якого лежить в основі християнської релігії; Месія. *Сьогодні в Давидовім місті народився для вас Спаситель, Який є Христос Господь* (Біблія. Пер. І. Огієнка)…

2. Уведення нових слів:

АПО́СТОЛЬСТВО, а, *с., бібл.* Покликання, служіння апостола; вид посланництва від імені Ісуса Христа. *Через Нього* [Ісуса Христа] *прийняли ми благодать і апостольство на послух віри через Ім'я Його між усіма народами* (Біблія. Пер. І. Огієнка).

БОГОЗНЕВА́ГА, и, *ж., бібл.* Паплюження Бога або догматів віри. *Відкиньте і ви* [віруючі] *все оте: гнів, лютість, злобу, богозневагу, безсоромні слова з ваших уст* (Біблія. Пер. І. Огієнка).

БОГОЗНЕВАЖА́ТИ, áю, áєш, *недок., бібл.* Ганьбити Бога, паплюжити святе, відрікатися від Бога. *Як юдеї ж побачили натовп, то наповнились заздрощів і стали перечити мові Павла та богозневажати* (Біблія. Пер. І. Огієнка).

БОГОЗНЕВА́ЖНИЙ, а, е, *бібл.* Прикм. до **богознева́га.** *І побачив я* [апостол Іван] *жінку, що сиділа на червоній звірині, переповненій іменами богозневажними, яка мала сім голів і десять рогів* (Біблія. Пер. І. Огієнка).

БОГОЗНЕВА́ЖНИК, а, *ч., бібл.* Той, хто ганьбить Бога, відрікається від Нього. *Будуть-бо люди тоді* [останніми днями] *самолюбні, грошолюбні, зарозумілі, горді, богозневажники* (Біблія. Пер. І. Огієнка).

БОГОПІЗНА́ННЯ, я, *с., бібл.* Пізнання Бога. *Я милості хочу, а не жертви, і богопізнання більше від цілопалень* (Біблія. Пер. І. Огієнка); *Богопізнання доступне всім охочим, але тільки тим, які вірять у Бога, духовно чистим людям* (із журн.).

3. Розширення семантичної структури слова:

БЕЗЗАКО́ННИЙ, а, е. 1. Який суперечить установленим законам; протизаконний. *Діяльність організованих злочинних утворень спрямована на беззаконне збагачення, створення стереотипу красивого життя, формування особливого типу “крутої” людини, здатної піти на будь-який вчинок* (із журн.); // Який іде всупереч вимогам моралі, справедливості. *Свій суд беззаконний над вами Катюги-судді вирікали, і ви На смерть волочили кайдани* (з народної пісні).

2. *бібл.* Який суперечить Закону Божому. *Бо досить минулого часу, коли ви чинили волю поган, ходили в розпусті, у пожадливостях, у пияцтві, у гулянках, у пиятиках, у беззаконних ідолослужбах* (Біблія. Пер. І. Огієнка); // *у знач. ім.* **беззако́нний,** ного, *ч.* Той, хто порушує Закон Божий. *Закон не покладений для праведного, але для беззаконних та для неслухняних, нечестивих і грішників, безбожних та нечистих, для зневажників батька та зневажників матері, для душогубців* (Біблія. Пер. І. Огієнка).

БЕЗЗАКО́ННИК, а, *ч., заст.* 1. Той, хто порушує закон. *Цар .. зараз же бомагу* [бумагу] *й посилає, Щоб беззаконника такого-то схопить* (Л. Глібов).

2. *бібл.* Той, хто порушує Закон Божий; грішник, нечестивець. *Бо ось вороги Твої, Господи, бо ось вороги Твої згинуть, розпорошаться всі беззаконники!* (Біблія. Пер. І. Огієнка); *І тоді-то з'явиться той беззаконник, що його Господь Ісус заб'є Духом уст Своїх і знищить з'явленням приходу Свого* (Біблія. Пер. І. Огієнка).

БЕЗЗАКО́ННЯ, я, *с.* 1. Порушення правового порядку, законів, установлених у певному суспільстві, державі, в певну епоху. *Він* [Т. Шевченко] *гостро говорив на слідстві про пригнічення панами народу, про беззаконня, які чинили скрізь царські чиновники* (П. Колесник)…

2. *бібл.* Сукупність дій, пов'язаних із порушенням заповідей та повелінь Божих; гріх, неправедність, нечестя. *Ми прогрішилися та чинили беззаконня, і були несправедливі, і бунтувалися, і відверталися від Твоїх заповідей та від постанов Твоїх* (Біблія. Пер. І. Огієнка); *Кожен, хто чинить гріх, чинить і беззаконня. Бо гріх — то беззаконня* (Біблія. Пер. І. Огієнка); * Образно. *Я бачив таких, що орали були беззаконня та сіяли кривду, то й жали її: вони гинуть від*

подиху Божого і від духу гнівного Його погибають! (Біблія. Пер. І. Огієнка).

Слід зазначити, що під час роботи з біблійною лексикою важливим процесом стало розширення тлумачного словника новими словами і значеннями, які не пов'язані з духовними поняттями, а стосуються найменувань різних реалій життя, стосунків людей, ознак, дій тощо. Це виявилося не менш потужним джерелом розвитку словникової структури, ніж поповнення біблеїзмами. Наприклад:

БАЛЬЗА́МОВИЙ, а, е. Прикм. до **бальза́м.** *І станеться, як ти* [цар Давид] *почуєш шелест ніби кроків на верховітгях бальзамових дерев, тоді вийдеш на бій, бо то вийшов Бог перед тебе, щоб побити філістимський табір* (Біблія. Пер. І. Огієнка)…

БА́ТЬКО, а, *ч.* … 3. Благодійник, покровитель. *Бідарям я був батьком, суперечку ж, якої не знав, я досліджував* (Біблія. Пер. І. Огієнка)…

БЕРЕГТИ́, ежу́, еже́ш; *мин. ч.* берíг, береглá, ло́; *недок., кого, що*. ... 4. *що.* Дотримувати, пильнувати, виконувати. *Хто Закон береже, розумний той син, а хто водиться із гультяями, засоромлює батька свого* (Біблія. Пер. І. Огієнка); *Поправді, поправді кажу вам: Хто слово Моє* [Ісуса Христа] *берегтиме, не побачить той смерті повік!* (Біблія. Пер. І. Огієнка)…

БИ́ТИ, б'ю, б'єш; *наказ. сп.* бий; *недок.* … 2. …// *чим і без дод., перен.* Карати кого-небудь. *Я бив вас посухою та зеленячкою* [борошнистою росою], *сарана жерла безліч ваших садків й виноградників ваших, та ви не вернулись до Мене, — говорить Господь* (Біблія. Пер. І. Огієнка)…

БИЧ, á, *ч.* ... 3. *перен*. Кара, покарання. *Нехай забере Він* [Бог] *від мене Свойого бича, Його ж страх хай мене не жахає* (Біблія. Пер. І. Огієнка)…

БІГУ́Н[1]**,** á, *ч.* … 3. *заст*. Слуга, який біжить попереду екіпажа, а також гонець, посильний. *А Адонія, син Хаггітин, бундючився та говорив: Я буду царювати! І справив він собі повоза та верхівців, та п'ятдесят чоловіка* [осіб] *бігунів перед собою* (Біблія. Пер. І. Огієнка)…

БЛАГОВОЛІ́ННЯ, я, *с.* 1. *заст.* Дія за знач. **благоволи́ти** 1. *Хай буде над нами благовоління Господа, Бога нашого, і діло рук наших утверди нам* (Біблія. Пер. І. Огієнка)…

4. Фіксація біблійної фразеології:

◊ **Геєна вогне́нна (огне́нна) —** пекло. *Коли твоє око тебе спокушає, його вибери й кинь від себе: краще тобі одноким ввійти в життя, ніж з обома очима бути вкиненому до геєни огненної* (Біблія. Пер. І. Огієнка)…

◊ **Де́рево життя́** — за Біблією, дерево в Едемському саду, плоди якого є джерелом вічного життя. *І сказав Господь Бог: Ось став чоловік, немов один із Нас, щоб знати добро й зло. А тепер коли б не простяг він своєї руки і не взяв з дерева життя, і щоб він не з'їв, і не жив повік-віку* (Біблія. Пер. І. Огієнка); *Хто має вухо, хай чує, що Дух* [Святий] *промовляє церквам: переможцеві дам їсти від дерева життя, яке в раю Божім* (Біблія. Пер. І. Огієнка); ◊ **Де́рево пізна́ння (знання́) добра́ і (й) зла** — за Біблією, дерево в Едемському саду, плодів якого Бог заповідав не їсти першим людям Адамові і Єві. *І зростив Господь Бог із землі кожне дерево, принадне на вигляд і на їжу смачне, і дерево життя посеред раю, і дерево пізнання добра і зла* (Біблія. Пер. І. Огієнка); *І наказав Господь Бог Адамові, кажучи: Із кожного дерева в раю ти можеш їсти. Але з дерева знання добра й зла не їж від нього, бо в день їди твоєї від нього ти напевно помреш!* (Біблія. Пер. І. Огієнка)…

5. Уведення ілюстративного матеріалу з Біблії, в тому числі до загальновживаної лексики (понад 1000 ілюстрацій). Ці ілюстрації не обов'язково містять якусь релігійну настанову чи мають повчальний характер (хоча багато й таких), вони просто відбивають певні сторони дійсності. Наприклад:

АРАМЕ́ЙСЬКИЙ, а, е. Стос. до арамеїв, належний, власт. їм. *Ісак поблагословив Якова і послав його до Падану арамейського, щоб узяв собі звідти жінку* (Біблія. Пер. І.Огієнка)…

БАГРЯ́НИЙ, а, е. Густо-червоний, пурпуровий. *І вийшов назовні Ісус у терновім вінку та в багрянім плащі. А Пілат до них каже: Оце Чоловік!* (Біблія. Пер. І. Огієнка); *Розжеврене, червоне сонце низько Спустилося, багряним світлом грало По деревах, по квітках і по річці* (Леся Українка)…

БАЖА́ТИ, áю, áєш, *недок.* 1. *чого або з інфін.* Прагнути, мати бажання здійснити, одержати, здобути що-небудь; хотіти. *І як бажаєте, щоб вам люди чинили, так само чиніть їм і ви* (Біблія. Пер. І. Огієнка); *Серце моє трудне. Чого ти бажаєш, що в тебе болить?* (Т. Шевченко)…

ВИБА́ЧЛИВИЙ, а, е. 1. Який виявляє поблажливість; несуворий. *Ти, Господи, добрий і вибачливий, і многомилостивий для всіх, хто кличе до Тебе!* (Біблія. Пер. І. Огієнка); *З таким посміхом, вибачливим, стриманим, старші дивляться на пустощі улюбленої дитини* (О. Донченко)…

ДАР, у, *ч., уроч.* 1. Те, що підноситься, жертвується; подарунок. *Дар Божий — вічне життя в Христі Ісусі, Господі нашім!* (Біблія. Пер. І. Огієнка)…

Мова тексту Біблії, яка апелює до серця людини, є дуже образною, в ній багато епітетів, метафор, алегорій, символів, слів та виразів із переносним значенням. Вона збагатила зміст СУМа значною кількістю порівнянь, метафоричних і фразеологічних виразів:

ЗЕ́РНО́, зе́рна, *с.* … 2. Насінина плодів певної рослини. *Вона навіть не вибирала й не їла зерен і викидала з рота зерна з лушпайками* (І. Нечуй-Левицький); *Особливу симпатію викликав шкутильгаючий коник Черниша... Йому давали вилущені горіхові зерна, персики, виноград, і він усе охоче поїдав* (О. Гончар); // *у знач. збірн. Зерно бобових культур має досить різноманітне використання* (з наук. літ.); * У порівн. *Поправді кажу вам: коли будете ви мати віру, хоч як зерно гірчичне, і горі оцій скажете: Перейди звідси туди, то й перейде вона, і нічого не матимете неможливого!* (Біблія. Пер. І. Огієнка).

ВИТЯГА́ТИ, áю, áєш, **ВИТЯ́ГУВАТИ,** ую, уєш, *недок.*, **ВИ́ТЯГТИ, ВИ́ТЯГНУТИ,** гну, гнеш; *мин. ч.* ви́тяг, ла, ло *і* ви́тягнув, нула, ло; *док., кого, що*… ◊ **Ви́тягти (ви́тягнути) / витяга́ти (витя́гувати) з боло́та (з багна́, з калю́жі, з грязю́ки** *і т. ін.) кого:* а) допомогти кому-небудь вийти з принизливого становища або позбутися злиднів. *Витяг мене Він* [Бог] *із згубної ями, із багна болотистого, і поставив на скелі ноги мої, і зміцнив мої стопи* (Біблія. Пер. І. Огієнка)…

ГЛИ́НА, и, *ж.* Багатомінеральна гірська порода, перев. осадового походження, яка з водою утворює пластичну масу; широко використовується у будівництві, гончарстві, скульптурі і т. ін. *Назносим каміння, назносимо глини, Збудуємо хатку з дверима у сіни* (М. Коцюбинський); *Є добра глина, цеглу з неї роблять...* (А. Шиян); * Образно. *Тепер же, о Господи, Ти наш Отець, ми глина, а Ти наш гончар, і ми всі чин Твоєї руки!* (Біблія. Пер. І. Огієнка); * У порівн.

Усе міняється, виліплюється, мнеться, мов глина творчая у скульптора в руках (П. Тичина)…

Таке повне і багатостороннє включення мовного матеріалу Біблії до Словника української мови дає підстави стверджувати, що цей Словник посяде особливе місце у фундаментальній національній лексикографії, оскільки тут подано об'єктивне (незаідеологізоване), докладне, різноаспектне представлення Слова Божого через систему лексикографування. Завдяки цьому здійснено реальний поступ для належної та достойної репрезентації Святого Письма у сучасній українській літературній мові.

2.7. Нова загальновживана і термінологічна лексика

Динамічні процеси в сучасній українській літературній мові протягом останніх десятиліть спричинили появу великої кількості нових загальновживаних і термінологічних слів, що потребують упорядкування та системного представлення у тлумачній лексикографії. Неологічна лексика, зафіксована у СУМ-20, розширилася за рахунок морфологічної і семантичної деривації, а також запозичень з інших мов. До неологізмів відносимо лексичні одиниці, що є новими у 20-томнику порівняно з 11-томником, тобто слова і значення, які виникли в період між створенням цих двох лексикографічних систем, а також ті, які існували, але не були зафіксовані в 11-томному Словнику.

Зіставлення СУМ-11 і СУМ-20 надає можливість проаналізувати інноваційні процеси в лексико-семантичній системі української мови, виявити тенденції та шляхи її розвитку, встановити причини виникнення і характер цих змін. Суттєвим напрямком розвитку мови є інтелектуалізація, про що свідчить поява великого масиву наукової лексики, яка значно розширила реєстр СУМ-20. Утворення значної кількості лексичних одиниць різних галузей знань є результатом прискорення науково-технічного прогресу. Крім того, у сучасній мові розвивається її експресивна, образна та емоційна сторона, що демонструє постання чималого пласта нових слів на основі метафоризації.

Майже половину всіх неологізмів, утворених морфологічним способом, становлять іменники. Високою продуктивністю при цьому відзначається суфіксація. Суфіксальні утворення використовуються на позначення абстрактної ознаки, опредметненої дії, осіб жіночої та чоловічої статі тощо.

До реєстру СУМ-20 зі значенням абстрактної ознаки (абстрактні та збірні назви) внесено велику кількість слів, де продуктивним виступає суфікс **-ість,** який стосується характеристики особи, предмета, явища, їхніх якостей, стану, властивостей. Це відприкметникові *(альтернативність, бар'єрність, бартерність, олігархічність, шикарність)* і віддієприкметникові *(деформованість, прогнозованість)* іменники. Для найменування професійної діяльності та поведінки особи, суспільних рухів тощо вживаються іменники, утворені від прикметників за допомогою суфіксів **-ств-, -цтв-** (*аудиторство, байкерство, здирництво, рейдерство, угодництво).* Значне місце займають новотвори, представлені словотвірним типом із суфіксом **-ізм, -изм** *(актуалізм, астатизм, вірилізм, глобалізм, популізм).* Указані неологізми використовуються для найменування суспільно-політичних течій, економічних процесів, методів дослідження тощо. До групи частотних слів належить також інноваційна віддієслівна лексика, утворена за допомогою суфікса **-нн-** на позначення різних процесів та дій *(адсорбування, банкрутування, видрукування, легалізування, мацерування).*

Активними серед іменникових дериватів нового Словника є також словотвірні типи для найменування осіб жіночої статі з суфіксами **-к-** *(акціонерка, банкірка, батерфляїстка, корупціонерка),* **-иц'-** *(байдарочниця, барахольниця, валютниця, ізолювальниця)* та чоловічої статі з суфіксами **-ист, -іст** *(бар'єрист, батутист, вікіредист, гедоніст),* **-ник** *(антенник, арбалетник, естрадник).*

У поповненні реєстру Словника значну роль відіграють деривaційні неологізми, що є складними іменниковими утвореннями: *автоцивілка, бюджетоутворення, векселетримач, ВІЛ (вірус імунодефіциту людини), експрес-служба, ЄС (Європейський Союз)* та ін. Серед цих одиниць значну групу становить наукова термінологія з фізики, інформатики, техніки і т. ін. Велика кількість слів утворена за допомогою таких компонентів: **веб-** *(веб-адміністратор, веб-адреса, веб-вузол, веб-дизайн),* **гамма-** *(гамма-активність, гамма-апарат, гамма-астрономія),* **дельта-** *(дельта-деревина, дельта-електрон, дельта-проміння, дельта-частинка),* **мас-** *(мас-спектрометр, мас-спектроскопія).*

Суттєвих змін зазнала суспільно-політична та фінансово-економічна лексика, що стала одним із джерел поповнення словникового фонду української мови. Значну за обсягом групу реєстру СУМ-20 становлять іменники з компонентами: **банк-** *(банк-акцептант, банк-гарант, банк-дилер, банк-кореспондент),* **бізнес-** *(бізнес-карта, бізнес-каталог, бізнес-план, бізнес-проект),* **брутто-** *(брутто-відсотки, брутто-оренда, брутто-прибуток),* **віце-** *(віце-прем'єрство, віце-спікер, віце-спікеріада, віце-спікерство),* **медіа-** *(медіа-група, медіа-магнат, медіа-простір, медіа-центр),* **прес-** *(прес-випуск, прес-група, прес-клуб, прес-центр),* **соціал-** *(соціал-націоналізм, соціал-націоналіст, соціал-патріот, соціал-реформізм).*

Велику частину новотворів становлять складноскорочені слова. Мовний матеріал СУМ-20 засвідчує, що наймасовішим процесом поповнення реєстру є поява часткових абревіатур. У процесі їх творення беруть участь такі словотвірні елементи: **держ-** *(держбюджет, держзамовлення, держкордон, держкредит),* **політ-** *(політапарат, політкоректність, політреформа)* та ін. Нові складні утворення збагатили також лексику військової справи *(артвогонь, артобстріл, військтехнік).* Дещо меншу частину неологізмів становить спортивна лексика *(спортклуб, спорткомітет, спорткомплекс).*

У реєстрі нового Словника є невелика група ініціальних абревіатур із двома підтипами: літерні (утворені з початкових букв слів) та звукові (утворені з початкових звуків слів). Кількісно найбільшими серед ініціальних абревіатур є літерні утворення *(дорожньо-транспортна пригода — ДТП, міжбібліотечний абонемент — МБА, Служба безпеки України — СБУ),* значно меншу частину становлять звукові новотвори *(засоби масової інформації — ЗМІ, Національна академія наук України — НАНУ);* меншою кількістю представлені абревіатури, утворені з початкових частин слів. Найхарактернішими є найменування осіб за професією: *військовий кореспондент — військкор, начальник медичного закладу — начмед, помічник режисера — помреж.*

Вагому роль у поповненні словникового складу української мови неологічними входженнями у СУМ-20 відіграють

прикметники, які за чисельністю займають друге місце після іменників. Основний їх масив — це одиниці, утворені суфіксальним способом.

Велику групу нових слів становлять відносні прикметники. У СУМ-20 виявлено значну продуктивність лексичних одиниць із суфіксами **-ичн-, -ічн-.** Відносні прикметники цієї групи творяться від основ іменників жіночого роду на **-ія** *(агіографічний, алергічний, ішемічний).* Характерною особливістю цього словотвірного типу є значна кількість інноваційних прикметників, похідних переважно від назв наукових дисциплін та методів дослідження *(аксіологія — аксіологічний, сфігмографія — сфігмографічний, тахографія — тахографічний, фармакологія — фармакологічний),* а також прикметників із цими суфіксами, похідних від назв релігійних понять, зокрема церковних рухів *(екуменічний, євангелістичний).*

Значна частина неологізмів — відносні прикметники, утворені за допомогою суфіксів **-арн-, -ярн-,** мотивовані іменниковими основами чоловічого роду з кінцевим приголосним та жіночого роду на **-а (-я):** *атомарний (фіз.), вакуолярний (біол.), капсулярний (біол.), лейкоцитарний, регіонарний (мед.).* У межах відносних відіменникових прикметників з'явився ряд слів, утворених за допомогою суфікса **-ивн-** від іменників жіночого роду на **-ія:** *адгезивний (біол., мед.), адоптивний (юр.), аплікативний (мат.), імплікативний (лог.),* а також похідні, співвідносні з іменниками чоловічого роду, що мають нульову флексію, наприклад: *абсолютивний, ад'єктивний.* Інновації такого словотвірного типу представлені переважно термінологічною лексикою з лінгвістики *(африкативний, дескриптивний, ергативний, імплозивний)* та біології *(адаптивний, адвентивний, гермінативний).*

Серед відносних прикметників, утворених від іменникових основ, що виражають значення загальної відносності, постала група слів із продуктивними суфіксами **-альн-, -іальн-, -уальн-.** Це лексичні одиниці на позначення лінгвістичних *(адвербіальний, аспектуальний, імперсональний),* медичних *(анестезувальний, аортальний, вакцинальний)* та інших термінів. Досить продуктивним є суфікс **-ов-,** за допомогою якого утворилися слова на позначення одиниць фінансової *(акцептовий, бізнесовий, готівковий)* та біологічної *(білковий, голоценовий, джгутиковий)* сфер.

Ряд матеріально-речовинних прикметників із суфіксом **-н-** виник від іменників чоловічого роду з нульовим закінченням та жіночого роду на **-ія.** Значна кількість цих новотворів стосується хімічної галузі *(альдегідний, гідридний, йодидний),* порівняно менша — техніки *(абзетцерний, абляційний, анероїдний),* медицини *(абсцесний, абузусний),* фінансів *(авальний, аудиторний).*

У новому Словнику зафіксовано також відносні прикметники, що мають віддієслівне походження. Це слова із суфіксом **-альн-,** що належать переважно до загальнонаукової лексики. Наприклад: *анестезувальний, балансувальний, брикетувальний, буксирувальний.*

Поповнення словникового складу української літературної мови відбувається також за рахунок якісних прикметників, котрі за кількістю значно поступаються відносним. В основному це одиниці із суфіксами **-еньк-** *(голосненький, тяженький, щедренький),* **-есеньк-** *(свіжесенький, темнесенький, холоднесенький),* **-ісіньк-** *(вірнісінький, давнісінький, жоднісінький).* Менше утворень із суфіксами **-усіньк-, -юсіньк-** *(маніпусінький, худюсінький),* що використовуються для вираження посиленого або зменшеного вияву ознаки, якості.

Вагоме місце у процесах неологізації посідає також префіксально-суфіксальний словотвір, на основі якого за допомогою префікса **без-** та суфіксів **-н-, -ов-, -льн-** утворюються насамперед прикметникові неологізми загальновживаної сфери *(безавансовий, безвізовий, бездотаційний, безкабельний, безлімітний).* Серед групи лексем цього типу виявлено також інноваційні одиниці, що стосуються переважно медичної *(безвітамінний, безмікробний, безопераційний),* економічної та фінансової *(безвалютний, бездотаційний)* галузей. З-поміж найвагоміших інноваційних утворень є також прикметники із префіксом **проти-** та суфіксами **-н-, -ичн-, -ічн-, -ськ-** *(протианемічний, противірусний, протигромадський, протипухлинний, протирадіаційний).* Найбільше таких слів функціонує в медицині. Активно утворюються прикметники від іменників за допомогою префікса **поза-** і суфіксів **-н-, -ов-, -ськ-.** Такі слова використовуються на позначення економічних та політичних понять і явищ *(позаблоковий, позаєвропейський, позазаконний, позаринковий).*

У словотворенні нових прикметників велику роль відіграє префіксальний спосіб. СУМ-20 збільшився за рахунок активізації у процесах словотворення низки запозичених префіксів. Наприклад, дієвими елементами сучасної словотвірної системи є префікси: **анти-,** який використовується для творення переважно медичних *(антивірусний, антивітамінний, антимікробний, антиоксидантний)* і фінансово-економічних *(антидемпінговий, антиінфляційний, антикомерційний)* термінів; **супер-,** що вживається у лінгвістичній *(суперлативний, суперсегментний)* і технічній *(супервізорний, суперелітний)* термінологіях тощо.

Серед прикметникових інновацій у новому Словнику значну частину становлять складні форми прикметників. Високою активністю відзначаються при їх утворенні такі компоненти: **науково-** *(науково-допоміжний, науково-експериментальний),* **теоретико-** *(теоретико-ймовірнісний, теоретико-концептуальний),* **селекційно-** *(селекційно-генетичний, селекційно-дослідний),* **семантико-** *(семантико-граматичний, семантико-морфологічний),* **санітарно-** *(санітарно-бактеріологічний, санітарно-гігієнічний, санітарно-епідеміологічний),* **електронно-** *(електронно-вакуумний, електронно-променевий),* **радіаційно-** *(радіаційно-екологічний, радіаційно-хімічний).* При формуванні термінологічної лексики варто відзначити продуктивність числівника як першої частини складного прикметника *(багатобітовий, двозарядний, однофазний, п'ятиелектродний, п'ятилопатевий, чотириатомний, шестициліндровий).* З-поміж постпозитивних формантів активним виявився елемент **-творчий** *(державотворчий, законотворчий, нормотворчий).*

Порівняно з іменниками та прикметниками дієслівні новотвори у СУМ-20 демонструють меншу кількість одиниць.

Досить багато нових дієслів утворено за допомогою суфіксального способу. Найчисленнішу групу таких інноваційних одиниць становлять дієслова іменникового походження. При цьому простежуємо активність словотвірного типу з суфіксом **-ува-.** Новоутворена лексика представляє переважно наукову термінологію, наприклад: *анестезувати (вет., мед.), алітувати (мет., хім.), вакуумувати (спец.),*

індукувати (ел., фіз.). Помітна також продуктивність суфіксів **-изува-, -ізува-** *(амонізувати, бактеризувати, візуалізувати, максимізувати)*. Найбільшу і найрізноманітнішу групу відіменникових дієслівних утворень репрезентує загальнонаукова *(догматизувати, параметризувати, сконкретизувати),* економічна *(комерціалізувати, приватизувати, тендеризувати),* правова та політична *(легітимізувати, майоризувати, політизувати)* лексика. Ця група новотворів використовується також для нових найменувань у загальновживаній лексиці *(актуалізувати, американізувати, корпоратизувати, урбанізувати).*

Значну кількість дієслів становлять також одиниці, утворені за допомогою префіксів. У межах дієслівних неологізмів продуктивним є словотвірний тип із запозиченим компонентом **ре-.** Новоутворені лексеми переважно стосуються технічної сфери *(реверсувати, рекуперувати, реструктурувати),* а також фінансової та юридичної *(реінвестувати, рефінансувати).* Кількісно виділяється також словотвірний тип із префіксом **де- (дез-):** *дезактивувати, демонополізувати, дестабілізувати, десенсибілізувати.*

Серед дієслівних неологізмів, утворених на основі суфіксально-постфіксального способу, продуктивною виявилася модель із суфіксом **-ува-** і постфіксом **-ся** *(абсолютизуватися, бруталізуватися, політизуватися, структуруватися).* Утворені дієслова-інновації представляють переважно наукову та загальновживану лексику.

У СУМ-20 певну кількість нових слів становлять дієприкметники, похідні від дієслів недоконаного і доконаного виду. Вихідними компонентами для утворення дієприкметників цієї групи є дієслівні основи та суфікси **-н-, -ен- (-єн-), -т-** *(вбавляти — вбавлений, вберегти — вбережений, вдавлювати — вдавлюваний, збільшити — збільшений, збризкувати — збризнутий).*

Кількість нових прислівників у СУМ-20, порівняно з іншими частинами мови, невелика. Це одиниці, що виникли переважно внаслідок префіксально-суфіксального способу творення. Такі прислівники — передовсім слова, які існували у мові, але з різних причин не ввійшли до реєстру СУМ-11.

Більшість прислівників утворена від відносних та якісних прикметників з елементами **по-, -и** та **-ому,** де продуктивними є словотвірні типи із префіксом **по-** та суфіксом **-и** *(по-багацьки, по-крутійськи, по-хамськи, по-шкурницьки)* та з префіксом **по-** і суфіксом **-ому** (які мають також паралельні форми із суфіксом **-и):** *(по-діляцькому, по-екстремістському, по-ковбойському).*

У прислівниковій термінології переважає суфіксальний спосіб. Такі терміни здебільшого утворені від прикметників за допомогою суфікса **-о:** *алгоритмічно, апогамно, аспектологічно, білатерально, осмотично*.

Важливу складову частину СУМ-20 становлять реєстрові одиниці на позначення нових явищ, обумовлених зміною семантичної структури слів — семантичні неологізми. Можна виділити такі основні процеси семантичної неологізації: метафоризація, термінологізація та детермінологізація.

У межах семантичних явищ простежується перш за все активність метафоризації. Явище метафоризації суттєво торкнулося дієслівних *(випиратися, відлипати, відтягатися, навалюватися, обезкрилювати, позаплутувати)* та іменникових *(амеба, архітектор, бритоголовий, відлига, гігант, індикатор, умілець)* номінацій, порівняно невеликою кількістю представлені семантичні неологізми в групі прикметників *(ажурний, безпрограшний, борзий, класний, косметичний, тіньовий).*

Метафоричного переосмислення зазнав великий масив лексики, серед якої значне місце займають слова на позначення дій та процесів. Так, наприклад, увійшла в активне слововживання лексема *обламуватися.* СУМ-11 фіксує в ній таке значення: “утратити можливість продовжувати пересування, роботу через несправність машини, механізму і т. ін.” У процесі вживання цього слова в розмовній практиці розвивається нове значення “зазнавати невдач, розчарування у своїх планах, надіях і т. ін.” *(жарг.).* Словник демонструє також інші нові метафоричні утворення: *злинятu* “втративши попереднє забарвлення, набути невиразного, нерівного кольору; вицвісти” “непомітно для всіх залишити місце роботи, ухилитися від якоїсь спільної діяльності” *(жарт., прост.); випиратися* “із силою пробиваючись, виходити назовні” “ставати попереду інших” *(фам.)* та ін.

Велика кількість переносних значень з’явилася також в іменних найменуваннях, зокрема у словах на позначення осіб, де відображається ставлення до цих осіб суспільства і відповідна емоційна характеристика. Нові переносні значення слів — переважно з ремарками “розмовне” та “жаргонне”, рідше “зневажливе” — постали в результаті їх уживання з відповідною оцінною характеристикою. Наприклад, слово *авторитет* “загальновизнане значення, вплив, поважність (особи, організації, колективу, теорії і т. ін.)” та “особа, яка має вплив, повагу, заслуговує на повну довіру” набуло нового трактування: “лідер, ватажок кримінального угруповання” *(жарг.); умілець* “той, хто добре знає свою справу, володіє умінням; вправний майстер” “спритна людина, що уміє вдало використовувати обставини” *(перен., розм.)* та ін.

Серед процесів семантичних змін актуальними виявилися також термінологізація, детермінологізація та ретермінологізація, які сприяли розширенню значення слів. При термінологізації відбувається перехід лексики із загальновживаного словникового складу до термінологічної сфери, при детермінологізації — із групи термінів до загальновживаних слів, а при ретермінологізації — перенесення терміна з однієї галузі в іншу з повним або частковим переосмисленням.

Завдяки розвитку комп’ютерної галузі виникло й закріпилося в мові нове значення слова *адмініструвати* “керувати установою, організацією, підприємством і т. ін.; управляти” “здійснювати контроль та управління функціонуванням інформаційно-комп’ютерної системи, мережі” *(інформ.).* Значно оновилася також лексика технічної галузі, що свідчить про розвиток цієї наукової сфери на сучасному етапі. Процеси формування термінологічних значень найпродуктивніші при творенні лексичних одиниць на позначення дій та процесів технічної галузі. Наприклад, у семантичній структурі слова *увивати* з’явилося нове значення “намотувати на котушку, барабан і т. ін.” *(техн.)*. СУМ-20 репрезентує велику кількість семантичних неологізмів, які відображають розвиток лінгвістичної науки. Зокрема, значення слова *адресант* “той, хто адресує, надсилає кому-небудь листа, телеграму і т. ін.;

відправник” послужило основою для формування термінологічного значення “автор, учасник акту усної чи писемної комунікації” *(лінгв.)*. Процес термінологізації слів відіграв помітну роль і у сфері медицини. Семантична структура слова *аплікація* “виготовлення орнаментів чи яких-небудь художніх зображень нашиванням або наклеюванням на що-небудь різнокольорових клаптиків тканини, паперу” розширилася на основі появи нового значення “накладання на хворий орган або місце певних речовин з лікувальною метою” *(мед.)*.

Менш частотними виявилися семантичні неологізми, утворені шляхом детермінологізації і ретермінологізації. Приміром, слово *алерген* мало значення “речовина, що викликає алергію”. Причиною його переосмислення стало широке використання зазначеної лексеми в мовленні, через що цей термін набув статусу загальновживаного слова і, відповідно, нового значення — “те, що викликає дражливість; подразник” *(перен.)*. Слово *абсорбція* розширило сферу функціонування шляхом використання в інших терміносистемах: *абсорбція* “поглинання, вбирання якої-небудь речовини із розчину або з газу всією масою іншої речовини” *(фіз., хім.)* “вбирання тканинами молекул, які їх живлять” *(фізл.)*, “включення осіб, які прибули на постійне проживання в країну, в її економічне життя” *(екон.)*.

Ще одна група інновацій у СУМ-20 — запозичення. Частина з них належить до загальновживаної лексики: *брифінг, ваучер, грант, дилер, кілер, менеджер, ноу-хау, паркінг, плеєр, провайдер, текіла, фритюр.* Термінологічних іншомовних слів найбільше припадає на медичну, технічну сфери, біологію, хімію, фізику. Наприклад, у медичній галузі запозиченнями представлені переважно назви захворювань, розладів і т. ін. людського організму *(абазія, варикоз, гематома, гепатит, гінгівіт, глікемія, глікозурія (глюкозурія), гранулема (гранульома), дисфазія, діарея, ектима, емпієма, енантема, енурез, ілеус, імпетиго, ірит, орхіт, табес* тощо); у техніці — назви пристроїв, приладів, деталей та ін. *(віндроза, габіон, дефібратор, дефібрер, думпер, екструдер, капсель, сельсин, сканер, фітинг* тощо); у біології — речовин *(вісцин, вітелін, гіалін, глобін, еластин, міозин, пролан, пролін* тощо), процесів, явищ *(гістоліз, гліколіз, мейоз),* клітин або складників їх будови *(диплоїд, оперон, стеригма* тощо) та багато інших.

Зазначимо, що активність неологізаційних процесів найменше позначилася на ядрі літературної мови — загальновживаній лексиці, яка виявила тенденцію до стабільності та стійкості складу. Свідченням цього є факт, що реєстр СУМ-20 поповнився тими загальновживаними лексемами (як правило, деривaційними утвореннями), які здебільшого існували в мові, але з тих чи інших причин не були зафіксовані в СУМ-11.

2.8. Стилістична характеристика реєстрових слів

Стилістичні ремарки у Словнику служать для характеристики тієї частини складу сучасної літературної мови, яка обмежена у своєму вживанні: використовується окремими групами людей, об’єднаними певною спільністю, її функціонування може бути обмежене певною ситуацією, сферою, часом і т. ін.

Ремарки подаються після граматичної характеристики слова:

1) перед значенням слова, якщо воно одне: **ГАЛУ́ШНИК…** *жарт.* Любитель галушок…; **ІГНІТРО́Н…** *фіз.* Іонний прилад, який має односторонню провідність і застосовується як потужний випрямляч змінного струму...;

2) перед першим значенням багатозначного слова, якщо ремарка стосується слова в цілому: **БАЛА́МКАТИ…** *діал.* 1. Бити в дзвін; дзвонити… 2. Недбало махати…; **ЗЛАТИ́Й…** *заст., поет.* 1. Прикм. до **зла́то…** 2. *перен.* Щасливий…;

3) перед значенням слова (після цифри), якщо ремарка стосується цього значення слова і всіх його відтінків: **БА́ЙДА...** 1. *ч. і ж.* Безтурботна, гуляща людина; гульвіса… 2. *тільки ж., іст.* Довбаний човен… 3. *тільки ж., діал.* Шматок, грудка чого-небудь ламкого або крихкого (хліба, цукру, дерева)…; **КАПА́РИТИ…** 1. *зневажл.* Робити нашвидку, абияк; партачити… // Погано куховарити. 2. Те саме, що **бі́дува́ти…**

Ремарки при фразеологічних зворотах подаються після реєстрового фразеологізму перед тлумаченням, наприклад: ◊ **Впа́сти у ле́жу,** *рідко* — злягти, захворіти…; ◊ **Як (мов, ні́би** *і т. ін.)* **за́йцеві бу́бон,** *зі сл.* п о т р і б н и й, *ірон.* — уживається для повного заперечення змісту сказаного слова…

Набір стилістичних ремарок дає можливість характеризувати реєстрові мовні одиниці за функціонально-стильовими, часовими, емоційно-оцінними, частотними та іншими ознаками.

За допомогою функціонально-стильової характеристики відзначається закріпленість мовної одиниці за певним функціональним стилем, сферою вживання, соціальним середовищем.

Ремарка *розм.* характеризує одиниці, що належать до складу літературної мови, не виходять за рамки літературного слововживання, але використовуються переважно в усній мові та в мові персонажів художньої літератури у побутовому, повсякденному спілкуванні. Такі слова, порівняно зі стилістично нейтральними одиницями, відзначаються певною невимушеністю, безпосередністю, “неофіційністю”, наприклад: **БАГАТОТИРА́ЖКА…** *розм.* Друкована газета, яку регулярно випускає великим тиражем яке-небудь підприємство, установа...; **ВГА́ЧУВАТИ[1] (УГА́ЧУВАТИ)…, ВГАТИ́ТИ (УГАТИ́ТИ)…** *розм.* Витрачати на щось у великій кількості (гроші, матеріал)...; **ВА́РКО…** *розм.* Спекотно, душно…

Ремарка *книжн.* характеризує одиниці, що не властиві живій усній мові та використовуються звичайно у непобутових сферах спілкування (переважно в писемній мові), маючи стилістичні відтінки “вченості”, піднесеності або архаїчності тощо. Наприклад: **А́БРИС…** *книжн.* 1. Обриси, контур... 2. *перен.* Загальна характеристика явищ, осіб, огляд подій і т. ін. …; **БЛАГОЛІ́ПНИЙ…** *книжн.* Гарний…; **КОНТРОВЕ́РЗА…** *книжн.* Суперечка, розбіжність думок, спірне питання; контроверсія…

Ремарка *поет.* вживається для позначення реєстрових одиниць, які використовуються у мові художньої літератури, переважно у поезії, замість загальновживаних нейтральних, наприклад: **ВИНОГРО́НО…** *поет.* Гроно, кетяг винограду…; **ЗАВЕСНІ́ТИ…** *поет.* Почати весніти…; **СІ́ЙНО…** *поет.* Густо, часто…

Ремарка *нар.-поет.* вживається для позначення реєстрових одиниць, які зберігають своє фольклорне усно-поетичне забарвлення у складі літературної (звичайно поетичної) лексики, але не зливаються з нею, використовуючись як засіб стилізації, наприклад: **ДРІМЛИ́ВИЦІ…** *нар.-поет.* Те саме, що **дрімо́та…; КРА́СНО,** *нар.-поет.* 1. Присл. до **кра́сний…** 2. Щиро, сердечно, люб'язно…; **КРУШИ́ТИСЯ…** *нар.-поет.* Журитися, тужити, страждати…

Позначки *біол., екон., лінгв., мед., спец., фіз.* та інші галузеві ремарки характеризують наукову термінологію та номенклатуру. Якщо термін уживається в двох або в трьох галузях, подається відповідна кількість ремарок в алфавітному порядку, наприклад: **АНТИСЕПТИ́ЧНИЙ…** *мед., фарм., хім.* Стос. до антисептиків…; **ДЕПОЛЯРИЗА́ЦІЯ…** *астр., фіз.* Усунення або послаблення гальванічної поляризації чи поляризації світла у світловому потоці; **ЕЛІПСО́ЇД…** *астр., мат., фіз.* Замкнута овальна поверхня, утворена обертанням еліпса навколо однієї з його осей…

Якщо слово вживається більш ніж у трьох галузях, використовується ремарка *спец.,* наприклад: **БАРБОТУВА́ТИ…** *спец.* Пропускати газ або пару крізь шар рідини для прогрівання або перемішування рідин…; **ГІГРОСКОПІ́ЧНИЙ…** *спец.* Здатний легко вбирати вологу...

Якщо характеристика галузевої належності слова міститься в його тлумаченні, відповідні стилістичні позначки зазвичай не подаються, наприклад: **АБДОМІНОПЛА́СТИКА...** Хірургічна операція видалення надлишку шкіри та жиру живота (здебільшого у жінок)…; **БАКЛА́Н...** Водоплавний птах середньої величини родини баклановых звичайно чорного кольору з металічним відблиском…

Ремарка *діал.* характеризує одиниці, які, зберігаючи свою територіально обмежену належність, уживаються в мові художньої літератури або в усно-розмовній мові осіб, що спілкуються літературною мовою (головним чином для відтворення локального колориту, з певною зображально-виражальною метою або для позначення понять місцевого народного побуту, які не мають у літературній мові відповідника), наприклад: **БОКОРА́Ш...** *діал.* Плотогон...; **БО́РШЕ...** *діал.* Швидше…; **БУ́ТНИЙ…** *діал.* Пихатий, чванькуватий…; **ВДВІЙЦІ (УДВІЙЦІ), ВДВІЙЗІ (УДВІЙЗІ)…** *діал.* Вдвох…

Ремарка *зах.* характеризує одиниці, що вживалися в західноукраїнській літературно-мовній практиці протягом 2-ї пол. XIX — 1-ї пол. XX ст. і які, не будучи вузькодіалектними, не ввійшли, однак, до загальноукраїнської літературної мови, наприклад: **АМБАСА́ДА…** *зах.* Посольство, представництво…; **ДУХО́ВИЙ…** *зах.* Духовний (у 1 знач.)…; **УЗГІ́ДНЮВАТИ…, УЗГІ́ДНИТИ…** *зах.* Погоджувати, узгоджувати…

Ремарка *прост.* вживається для позначення реєстрових одиниць, які, хоч і поширені на всій або значній території функціонування української мови, не входять, проте, до складу літературної мови (носіям літературної мови такі одиниці відомі, але звичайно відчуваються ними як ненормативні, субстандартні, знижені в своїй стилістичній характеристиці), наприклад: **НЕВАЖНЕ́ЦЬКИЙ…** *прост.* Досить неважний…; **ПОПУ́ТКА…** *прост.* Будь-який автомобіль, який їде в одному напрямку з ким-небудь; попутна машина…; **РОЗБУВА́ТИСЯ…, РОЗБУ́ТИСЯ…** *прост.* Скидати із себе взуття…

Ремарка *жарг.* характеризує одиниці, які, вживаючись у середовищі певних соціальних, професійних або вікових груп мовців для номінації специфічних понять із криптологічною метою чи експресивним навантаженням, потрапляють до загальнонаціональної мови (до просторіччя, переважно міського, перебуваючи на межі з ним, до мови художньої літератури та публіцистики), зберігаючи, проте, в ній відповідний чужорідний статус. Наприклад: **ГЕНДЕ́ЛИК…** *жарг.* Невелике кафе, де продають спиртні напої…; **ЛА́БУШНИЙ…** *жарг.* Пов'язаний із музикуванням як заробітчанством…; **ШМОНА́ТИ…** *жарг.* Обшукувати кого-небудь, порпатися в чиїх-небудь речах…

Часовою характеристикою супроводжуються мовні одиниці, що вже вийшли або виходять із живої сучасної мови. Ця характеристика виражається як стилістичними позначками, так і коментарями в тлумачній частині статті.

Ремарка *заст.* характеризує назви предметів та явищ, що вийшли з ужитку носіїв мови або витіснені новими, сучасними назвами і сприймаються вже як архаїзми, наприклад: **АТРА́МЕ́НТ…** *заст.* Чорнило…; **БУРЛАКУВА́ТИ…** 1. *заст.* Не мати постійної роботи і постійного місця проживання; бути бурлакою (у 1 знач.)…; **ВАКА́ЦІЇ…** *заст.* Канікули, перерва в роботі навчальних закладів, установ…; **ВЕСЬ[2]...** *заст., уроч.* Село…

Емоційно-оцінні ремарки застосовуються для вираження емоційної оцінки — негативної чи позитивної.

Ремарка *зневажл.* використовується при мовних одиницях, що виражають відсутність поваги, нешанобливу, зверхню, образливу оцінку кого-, чого-небудь, наприклад: **БЛЮДОЛИ́З…** *зневажл.* Той, хто догоджає кому-небудь, підлабузнюється заради власної вигоди; підлабузник…; **ЛАКЕ́ЙСТВУВАТИ…** *зневажл.* Бути лакеєм (у 2 знач.)…; **ПАРТА́ЦЬКИЙ…** *зневажл.* Невміло або неохайно, недбало зроблений, виконаний…

Ремарка *лайл.* уживається для позначення реєстрових одиниць, які виражають різко негативне ставлення до об'єкта позначення або адресата в грубій і образливій формі, наприклад: **АРХА́РІВЕЦЬ, АРХА́РОВЕЦЬ…** *лайл.* Бешкетник, босяк, волоцюга...; **КАРГА́…** *лайл.* Сварлива стара й потворна жінка…; відьма (у 2 знач.)…; **ПАСКУ́ДНИЙ…** 5. *перен., лайл.* Який викликає огиду…

Ремарка *ірон.* використовується для маркування реєстрових одиниць, що виражають тонку, приховану насмішку, зовні замасковану серйозною і позитивно-стверджувальною формою, прямо протилежною змісту, наприклад: **АВГУ́Р…** 2. *перен., ірон.* Людина, яка перетворює на таємницю свої спеціальні знання; той, хто вдає, що він посвячений у надзвичайні таємниці…; **ГАБАРИ́Т...** 2. *перев. мн., перен., ірон.* Про комплекцію людини…; **КУ́КАТИ…** 2. *перен., ірон.* Не знаходячи іншого виходу, перебувати, сидіти де-небудь, очікуючи кращих обставин, умов…

Ремарка *фам.* уживається при мовних одиницях, що виражають досить вільну, не зв'язану певними умовностями мовну поведінку, характерну для спілкування осіб, поєднаних близькими взаємостосунками, або зумовлену бажанням створити таку обстановку при спілкуванні осіб, недостатньо близьких між собою, наприклад: **ВЕРЗТИ́…** *фам.* Говорити щось нерозумне, безглузде; вести пусті балачки…; **ГЕВА́Л…** *фам.* Висока на зріст, неповоротка, незграбна людина…; **СИМПАТЯ́ГА…** *фам.* Симпатична, приємна людина…

Ремарка *жарт.* супроводжує мовні одиниці, що вживаються не всерйоз, а задля гумору, веселощів, розваг, не в образливій для кого-небудь формі, наприклад: **ГОЛОПУ́З…**

жарт. Про дитину…; **КАНДИБО́БЕРОМ…** *жарт.* Химерно, з викрутасами…; **МОКРОСТУ́ПИ…** *жарт.* Калоші…

Мовні одиниці з невеликою частотою вживання, з тих чи інших причин обмежені у своєму функціонуванні в рамках загальнонаціональної мови або певних її функціональних різновидів, характеризуються ремарками *рідко* і *рідше,* наприклад: **АУТОДАФЕ́,** *рідше* **АВТОДАФЕ́...** У середні віки — оголошення та виконання вироку інквізиції: звичайно публічне спалення єретиків і єретичних творів на вогнищі…; **ГОНОРУВА́ТИ…** *рідко.* Триматися гордовито; зневажливо ставитися до інших…; **ГОРДЛИ́ВИЙ…** *рідко.* Те саме, що **гордовли́вий…**

2.9. Текстово-ілюстративний матеріал

Для підтвердження функціонування слова в мові, наочнішого і повнішого розкриття його значення, синтаксичних зв'язків, уживання в певному словесному оточенні та з певним стилістичним забарвленням до реєстрових слів наводяться ілюстрації — приклади їх використання у літературній мові. При цьому ілюстративний матеріал не повторює зміст тлумачення реєстрової одиниці, а містить додаткову інформацію про неї.

У Словнику подано ілюстративні приклади двох типів: 1) цитати з художніх, наукових, публіцистичних та інших творів; 2) речéння — словосполучення, які є типовими для вживання слова в літературній мові.

До багатозначних реєстрових слів ілюстрації наводяться, як правило, на кожне значення, виділене окремою цифрою. Проілюстровано також відтінки значень слів. Так само вміщено ілюстрації до словосполучень усіх типів.

Ілюстрації паспортизуються короткою вказівкою на джерело (автор або тип публікації): *На полі вже дозрів бавовник білосніжний* (Н. Забіла); *Парламент Ісландії — альтинг — вважається одним із найдавніших у світі* (з наук.-попул. літ.); *Архалуки шилися приталеними, з глибоким вирізом на грудях, у чоловіків вони були довгополими, у жінок — короткополими* (із журн.).

У новому Словнику витримано такий порядок розташування джерел: з Біблії, з народної творчості (у тому числі з казки, з переказу), із збірок Номиса, зі словника Б. Грінченка, з художньої літератури (у хронологічному порядку за періодами творчості письменників), з Конституції України, з перекладної літератури, з мемуарної, публіцистичної, наукової, науково-технічної, науково-популярної, навчальної, релігійно-церковної літератури, з мови документів, із журналів, газет, з Інтернету, з мови реклами. Після цього можуть подаватися речéння — вільні словосполучення, які використовуються у лексикографічній практиці для ілюстрування значень слів.

До загальновживаних слів та словосполучень цитати наводяться переважно з художньої літератури різних історичних періодів, починаючи з І. Котляревського й закінчуючи сучасними авторами (кінець XVIII — початок XXI ст.), які подано у хронологічній послідовності відповідно до періоду творчості автора.

Для термінів і термінологічних сполучень ілюстрації розміщено спочатку з наукової, науково-технічної, науково-популярної, навчальної літератури, а після них — із художньої літератури, періодики і т. ін.: **А́СТМА...** *мед.* Задишка, спричинювана деякими захворюваннями серця або бронхів; ядуха. *Приступи серцевої астми часто настають уночі* (з навч. літ.); *Я здоров, хоч серце в мене в останній місяць таки .. погіршало, часті і болючі припадки астми* (М. Коцюбинський)…; △ **(1) Верблю́жа колю́чка —** пасовищна рослина роду напівчагарникових та багаторічних трав родини бобових, поширена у пустелях і напівпустелях Середньої Азії. *Коріння верблюжої колючки сягає ґрунтових вод на глибині до 16 м* (з наук.-попул. літ.); *Немає на землі пустелі, в якій би не подавало ознак життя. У вигляді верблюжої колючки, павучка, вітру, що рухає бархани* (А. Михайленко).

Реєстрове слово може ілюструватися у складі прикладки: **А́ГА…** *Жаба-ага, на відміну від інших земноводних, постійно зустрічається в солонуватих водах гирл рік, за що й отримала назву "морська жаба"* (із журн.).

В ілюстраціях до реєстрового прикметника можуть подаватися відповідні прикметники вищого і найвищого ступенів нормативного творення, наприклад:

КОРО́ТКИЙ… *Найкоротші дні бувають у червні* (із журн.)…

КРАСИ́ВИЙ… *Хороші зірочки на небі, та вечірня зірочка красивіша над усім* (Г. Квітка-Основ'яненко)…

У словникових статтях, які поєднують дієслівні видові пари, ілюстрації наводяться в межах кожного виду за прийнятою у СУМ-20 послідовністю слів у реєстровому ряду — спочатку на дієслово недоконаного виду як заголовне, а потім на дієслово доконаного виду: **ВИБИВА́ТИСЯ,** аюся, аєшся, *недок.,* **ВИ́БИТИСЯ,** б'юся, б'єшся; *мн.* ви́б'ються; *док.* 1. Із труднощами, докладаючи зусиль, вириватися, вибиратися звідки-небудь, уникати чогось. — *Пусти, Антосю! Годі-бо! Що ти? Побачать! — вибивається вона з обіймів* (М. Старицький); *Де сон староденний, мов крига, застиг, Творці вибиваються з темних кормиг* (М. Рильський); *Кидався* [літак] *вгору, обходив низом, намагаючись вибитися з-під прицілів зенітної артилерії* (Ю. Яновський)...

Те саме стосується і двовидових дієслів, де приклади вживання дієслова у недоконаному виді передують формам, що відповідають доконаному виду, наприклад:

АКУМУЛЮВА́ТИ, ю́ю, ю́єш, *недок. і док., що, спец.* Збирати, нагромаджувати, зосереджувати що-небудь. *Хлорофіл акумулює сонячну енергію* (з наук.-попул. літ.); *Завдяки спорудженню греблі Каховської ГЕС створено водоймище місткістю до 19 мільярдів кубометрів води, що дає змогу акумулювати паводкові води Дніпра і зберігати їх для корисної роботи* (з наук.-попул. літ.); *Сумні замріяні степи й похмуре місто, що акумулювало в собі гайдамаччину, не могли розрадити легковажної авантурниці — грекині* (Б. Антоненко-Давидович).

Крім прикладів-цитат, іноді як ілюстрації до слів реєстру подаються речéння — короткі словосполучення, зафіксовані в літературних джерелах. Переважна їх більшість є прикметниково-іменниковою: **АРХАЇЗА́ЦІЯ…** Дія за знач. **архаїзува́ти.** *Архаїзація мови;* **БЕЗВИПА́ЛЮВАЛЬНИЙ...** Який виробляється без випалювання. *Безвипалювальний жаростійкий теплоізоляційний матеріал...*

Деякі слова, зокрема на позначення назв професій та вузькопрофесійні терміни, можуть не ілюструватися: **АБЛАКТУВА́ТИ...** *сад.* Щепити дерева, кущі і т. ін. зрощуванням гілок без відокремлення їх від стовбура; **АЕРОНА́ВТИКА...** *книжн.* Те саме, що **повітропла́вання.**

Якщо в ілюстрації потрібні уточнення, то використовуються квадратні дужки, в яких подано слова, що розкривають значення:

– відсутніх у цитаті підмета й додатка, якщо це породжує неясність, двозначність: *У кого є голос могутній, дзвінкий, Нехай на весь світ про Вітчизну співає І співом вабливим докупи єднає* [народ] (Дніпрова Чайка); *Один чи два рази проказала* [Настя] *за Чумаком абетку і вже на другий день, дивуючись сама з себе, назвала всі літери* (В. Речмедін); *Через два літа стояв* [Святополк] *під Києвом з печенігами, які йшли до нього, мов собака на посвист, ваблені обіцяними грабунками багатого стольного города* (П. Загребельний);

– займенників *(він, вона, воно, вони, сам, сама* та ін.), займенникових прислівників *(там, туди, тоді* та ін.): *І, взявши його* [апостола Павла], *повели в ареопаг та й казали: Чи можемо знати, що то є ця наука нова, яку проповідуєш ти?* (Біблія. Пер. І. Огієнка); *Лев бовтавсь там* [у колодязі], *поки й захлинувсь* (з казки).

Коли в реченні використано лексеми, які не відповідають нормам сучасної літературної мови і чинному правописові, то в дужках зазначено їх нормативний відповідник: *До того люд домуштровали* [домуштрували]… (Т. Шевченко); *І усміхнувшися якимсь безвиразним усміхом, дивилась я на неї широко отвертими* [відкритими] *очима* (О. Кобилянська).

Для зменшення обсягу словникової статті цитати з художньої літератури можуть скорочуватися. Пропуски позначаються двома горизонтальними крапками (..), які наводяться лише всередині ілюстрації: *Антон .. стояв у полотняній сорочці, старанно вилатаній на плечах* (С. Чорнобривець); *Брати у батьківській жили старій оселі, .. Але з-між них один Усе, було, пісні вигадує веселі* (М. Рильський). У випадках скорочення початку чи кінця ілюстрації такі пропуски не відзначаються.

Якщо в джерелі, з якого взято ілюстрацію, речення закінчується трьома крапками, то вони залишаються і в ілюстрації, наприклад: *Заснув Чабан, а лишенько не спало: Гадюка вилізла з трави, сичить...* (Л. Глібов); *— Вони шпигають, що в мене голуба кров та руки аристократа і я не люблю простого народу…* (В. Дрозд).

Порівняно із СУМ-11 кількість джерел значно збільшилася. Зокрема, додано ілюстрації з творів майже 150 письменників новітньої доби, а також тих, чий доробок не внесено до 11-томника з ідеологічних міркувань. У повному списку джерел нового Словника, вміщеному в Додатку, прізвища цих письменників виділено курсивом.

Новим інструментом для добору ілюстрацій словникових статей СУМ-20, який не існував під час укладання СУМ-11, є Український національний лінгвістичний корпус. Його будову, функціональні особливості та застосування описано в підрозділі 3.4 розділу 3.

2.10. Поліграфічне оформлення СУМ-20

Поліграфічне оформлення будь-якого словника розв'язує два основних завдання. З одного боку, воно спрямоване на втілення принципів видавничої естетики, що робить спілкування зі словником для користувача комфортним. Другим і основним завданням поліграфічного оформлення є однотипне позначення однорідних елементів структури словника, яке полегшує користувачеві роботу з ним, орієнтацію в словниковій інформації, її знаходження. Академічні словники, як правило, характеризуються науково опрацьованою, розгалуженою словниковою структурою, у тому числі структурою словникових статей, у якій втілено принципи певної лексикографічної теорії. Засоби поліграфічного оформлення тут виступають ідентифікаторами окремих елементів такої структури, формуючи так звану метамову словника, тобто формальну мову опису структури його лексикографічної системи.

У такий спосіб елементи словникових статей набувають свого формального визначення, що дозволяє за наявності електронного тексту словника скомпонувати в автоматичному режимі відповідну лексикографічну базу даних.

Ось чому при укладанні СУМ-20, прототипом якого був СУМ-11, приділено таку велику увагу описові основних правил поліграфічного оформлення та інтерпретації його елементів як елементів метамови СУМа.

Шрифтові виділення

I. Напівжирним прямим шрифтом набрані:

1. Великими літерами:

а) реєстрові слова **(БАРАБА́Н, ЗМІ, АВТО…);**

б) фонетичні варіанти реєстрового слова, розроблені в одній словниковій статті: **АКА́НТ, АКА́НФ; ВНИЗ (УНИ́З).** Такі фонетичні варіанти реєстрових слів подаються в одній статті через кому, утворюючи реєстровий ряд, а позиційні фонетичні варіанти оформляються у круглих дужках;

в) видові пари реєстрових дієслів або ті дієслова, що різняться суфіксами чи наголосом, розроблені в одній словниковій статті: **ВИХО́ДИТИ…, ВИ́ЙТИ; ПІДКУПО́ВУВАТИ…, ПІДКУПА́ТИ…, ПІДКУПЛЯ́ТИ…, ПІДКУПИ́ТИ; ВИСМИКА́ТИ…, ВИСМИ́КУВАТИ…, ВИ́СМИКАТИ…, ВИ́СМИКНУТИ.**

2. З великої літери:

перші букви стійких словосполучень (СС) **(Ві́денський вальс);** словосполучень — еквівалентів слова (○ **До безме́жжя);** термінологізованих **(△ А́вторський а́ркуш)** та фразеологічних словосполучень **(◊ Втопи́ти в ло́жці води́).**

3. Малими літерами:

а) усталені словосполучення (крім першої літери) з можливими варіантами: ◊ **Води́ти / поводи́ти за ніс (за но́са,** *рідко* **за ки́рпу)…;**

б) форми однини в іменникових статтях із реєстровим словом у формі множини: **БЕЛЬГІ́ЙЦІ,** ів, *мн. (одн.* **бельгі́єць,** йця, *ч.;* **бельгі́йка,** и, *ж.)…;* або, навпаки, в однині (у деяких випадках): **О́КО**[1]**,** а, *с. (мн.* **о́чі,** *рідко* **ві́чі…)…;**

в) форми вищого і найвищого ступенів порівняння прикметників та прислівників, якщо вони уведені в статтю: **ГА́РНИЙ…** *вищ. ст.* **кра́щий** *і* **лі́пший,** *рідко* **гарні́ший…;**

г) реєстрові слова, на які даються відсилання у відсильних тлумаченнях різного типу:

Те саме, що…: **АВТОСТРА́ДА,** и, *ж.* Те саме, що **автомагістра́ль…;**

Прикм. до…: **ГУЦУ́ЛЬСЬКИЙ,** а, е. Прикм. до **гуцу́ли…;**

Дія за знач. …: **КАЛІБРУВА́ННЯ,** я, *с., спец.* Дія за знач. **калібрува́ти…;**

Зменш.-пестл. до…: **БИЛИ́НОЧКА,** и, *ж.* Зменш.-пестл. до **били́нка…** тощо;

ґ) слова у відсильних статтях після *див.:* **УКРАЇ́НЕЦЬ** *див.* **украї́нці;**

д) слова, які входять до синтаксичних конструкцій на зразок *у знач. ім. (у знач. ім.* **пора́нений),** *у знач. вставн. сл. (у знач. вставн. сл.* **головне́),** *у знач. присл. (у знач. присл.* **амфітеа́тром)** тощо;

е) безособові предикати, розроблені як відтінки до відповідних дієприкметників (// **ви́бито,** *безос. пред.).*

4. Маркери омонімії — надрядковими арабськими цифрами: **КОСА́[1], БА́БКА[10].**

II. Світлим прямим шрифтом набрані:

1. Граматичні форми, подані при реєстрових словах: **ПІСТ,** по́сту…; **БІ́ЛИЙ,** а, е…; **ВИ́ТИ[1],** ви́ю, ви́єш…

2. Тлумачення: **ФІ́ЗИК…** Фахівець із фізики...

3. Номери значень полісемічного слова, на яке є відсилання у відсильних тлумаченнях: **ГУРТКОВИ́Й…** Прикм. до **гурто́к** 2…

4. Буквене позначення у полісемічних словосполученнях: ◊ **Був та загу́в (попли́в):** а) зовсім зник, пропав, не стало кого-, чого-небудь…; б) перестав жити, існувати…; в) не мав можливості здійснитися (про задум, мрію і т. ін.)...

5. У квадратних дужках — уточнення в цитатах: *Закліпав* [Демид]; нормативні вживання при позанормативних словах: *у його* [нього]; а також пояснення при словах, яких немає в реєстрі: *кливаком* [іклом].

6. У круглих дужках — джерела ілюстрацій: (Т. Шевченко), (з наук. літ.), (з газ.).

7. Сполучник "і", якщо він виступає між двома напівжирними твірними словами, вжитими у тлумаченні: **ОРІЄНТУВА́ННЯ…** Дія за знач. **орієнтува́ти** і **орієнтува́тися…; КОНОПЛЯ́РСЬКИЙ…** Прикм. до **конопля́р** і **конопля́рство…**

8. Функціональні позначки до ілюстрацій (* Образно, * У порівн.): * Образно. *Бідою знов небо дихало;* * У порівн. *Парубки ж у нас, як орлята: жваві, молоді.*

III. Світлим курсивом набрані:

1. Позначки граматичних форм і сполучуваності слів, наприклад: *ч., ж., мн., док., недок., невідм., безос., у знач. вставн. сл., кого, з інфін., зі сл., з ким — чим, на що, по чому.*

2. Ремарки, наприклад: *розм., книжн., спец., рідко, вет., мед., жарг.*

3. Відсилання *див.*

4. Сполучник "*і*" між деякими позначками граматичних форм і сполучуваності слів: **ПОАГІТУВА́ТИ,** у́ю, у́єш, *док., кого, що і без прям. дод. ...;* **СІМ,** семи́ *і* сімо́х…; **ВИ́ХОР[1],** хору *і* хру…

5. Скорочення *і т. ін.* в усталених словосполученнях: ◊ **Бра́ти (забира́ти, перехо́плювати** *і т. ін.)* **/ взя́ти (забра́ти, перехопи́ти** *і т. ін.)* **ініціати́ву…;** при переліку парадигматичних форм: **ВОНИ́**, їх *(з прийм.* до них, від них *і т. ін.)...*

6. Ілюстрації, в тому числі речення: *Перші українські словники кінця XVI — початку XVII ст. мали значення своєрідних енциклопедичних довідників* (із журн.); *Абдуктивний метод*.

7. Авторські ремарки у драматичних творах, які є ілюстраціями до реєстрових слів і фразеологізмів: [Г р у ї ч е в а *(складає карти):*].

IV. Урозбивку набрано:

1. Пояснення до деяких тлумачень на зразок "за знач. близький до а л е".

2. Приклади до реєстрових слів, що становлять першу або останню частину складних слів із продуктивними словотвірними компонентами: **СВІТЛО...** Перша частина складних слів… с в і т л о в і д б и в а́ ч, с в і т л о в і д ч у т т я́, с в і т л о д а́ й н и й...

3. Слова, які вказують на синтаксичну сполучуваність реєстрових лексем або фразеологізмів: **ЗАХО́ПЛЮВАТИ…** 2. *також зі сл.* з с о б о ю…; ◊ **Як (мов, ні́би** *і т. ін.)* **біда́ на го́лову,** *зі сл.* з' я в и т и с я, з в а л и т и с я і т. ін. …

4. Назви функціонально-семантичних відношень у деяких прийменникових статтях: **ЗА[1],** *прийм., з род., знах. і оруд. в.* Сполучення з прийм. **за** виражають: П р о с т о р о в і в і д н о ш е н н я…

5. Антоніми у тлумаченнях, які наведено після слова "протилежне": **СКОРБО́ТА…** печаль, сум; протилежне р а д і с т ь...

6. Назви дійових осіб в ілюстраціях із драматичних творів: [З і н ь к а:] *Ти, може, не захочеш і похристосуватися зо мною?* [Р о м а н:] *Чому? Це ж закон... Давай похристосуємось* (М. Кропивницький).

Використання дужок

I. У круглих дужках подано:

1. Фонетичні варіанти реєстрових слів: **ІТИ́ (ЙТИ), ВСТРЯГА́ТИ (УСТРЯГА́ТИ).**

2. Форми однини з відповідним граматичним оформленням у статтях із реєстровим словом у формі множини, наприклад: **БІЛОРУ́СИ,** ів, *мн. (одн.* **білору́с,** а, *ч.;* **білору́ска,** и, *ж.)...;* або множини, де реєстрове слово розроблене в однині, наприклад: **О́КО[1],** а, *с. (мн.* **о́чі,** *рідко* **ві́чі,** очей — *перев. з прийм.* у)…

3. Вказівка на номер значення полісемічного слова, вжитого у тлумаченні, якщо це слово набрано світлим шрифтом: **ГУРТКІ́ВЕЦЬ…** Член гуртка (у 2 знач.)…; на омонімічне слово, через яке тлумачиться відповідне реєстрове слово: **А́ВЕРСНИЙ[1]…** Стос. до аверсу *(див.* **а́верс[1])…;** в усталених словосполученнях із тлумаченнями на зразок "Те саме, що..." — для зазначення слова, де вони розроблені: ◊ **Позабува́ти язико́й** *десь* — те саме, що **Забу́ти язика́ в ро́ті** (про всіх або багатьох) *(див.* **забува́ти)…**

4. Парадигматичні форми при вживанні реєстрового слова у певній синтаксичній функції, наприклад: **ЗДАВА́ТИСЯ[2]…** 3. *тільки* **здає́ться (здава́лося),** *у знач. вставн. сл. ...*

5. Уточнення на зразок *(з великої літери):* **БОГ…** 1. *род.* Бо́га, *бібл. (з великої літери)*…

6. У всіх типах стійких словосполучень — компоненти, крім факультативних: ◊ **Здійма́ти / здійня́ти (зня́ти) [важки́й] ка́мінь (тяга́р) із се́рця (з душі́).**

7. Вказівки на синтаксичну сполучуваність при багатозначних усталених словосполученнях: **Бра́ти / взя́ти на замі́тку:** а) *(кого і без дод.)* брати кого-небудь під особливий нагляд…; б) *(що і без дод.)* враховувати що-небудь…

8. Порядкові номери СС у межах статті: ◊ **(3) Бага́то (забага́то) че́сті…**

9. Джерела ілюстрацій: (Леся Українка), (із журн.), (з Інтернету).

II. У квадратних дужках подано:

1. Вставки в цитати для уточнення: *він* [Іван], *тоді* [торік] або в разі ненормативного слововживання: *ходе* [ходить], *з радіщ* [радощів].

2. Імена або назви дійових осіб в ілюстраціях із драматичних творів: [М а в к а:] *Я — Мавка лісова.* [Л у к а ш:] *А, от ти хто! Я від старих людей про мавок чув не раз* (Леся Українка).

3. Факультативні компоненти сталих словосполучень: ◊ **Як (мов, ніби** *і т. ін.)* **[та] ба́ба Пала́жка [і ба́ба Пара́ска]...**

ІІІ. У кутових дужках подано варіанти переважно фразеологічних словосполучень, у яких варіант одного з компонентів приводить до граматичної зміни іншого: **Як [вода́] з про́рваної гре́блі <Як [вода́] крізь про́рвану гре́блю>…; Су́мнів бере́ / узя́в <Су́мніви беру́ть / взяли́>…;** а також усталені словосполучення з інверсійним порядком компонентів: ◊ **І на́шим і ва́шим <І ва́шим і на́шим>…**

Знаки пунктуації як поліграфічні маркери

І. Крапка (.) ставиться:

1. У кінці лівої частини статті перед тлумаченням: **ВІСК,** во́ску, *ч.* 1. Органічна речовина…

2. Після цифри рубрики: **ПІ́СНЯ…** 1. Словесно-музичний твір, признач. для співу…

3. Після тлумачення: **ВІ́ШАНИЙ,** а, е. Дієпр. пас. до **ві́шати.** *Постійно битий, різаний, вішаний, голодом мо́рений народ...;* крім випадку відсутності ілюстрації перед наступним відтінком: **АКТУАЛІЗО́ВАНИЙ…** Дієпр. пас. до **актуалізува́ти;** // *у знач. прикм. ...*

4. Після позначок * Образно. і * У порівн.

5. У кінці абзацу.

6. Після скорочень: *напр., прикм., спец., екон.* і т. ін.

7. У кінці словникової статті.

ІІ. Кома (,) ставиться:

1. Перед граматичними формами реєстрових слів: **БІСКВІ́Т,** а, *ч. ...*

2. Між кількома граматичними формами: **ВЕРСТА́ТИ,** а́ю, а́єш, *недок., що...*

3. Між заголовним словом та його варіантами: **АНАЛГЕ́ТИКИ, АНАЛЬГЕ́ТИКИ,** ів, *мн. (одн.* **аналге́тик, анальге́тик,** у, *ч.), фарм. ...;* **НАЙМА́ТИ,** а́ю, а́єш, *недок.,* **НАЙНЯ́ТИ,** найму́, на́ймеш, *док. ...*

4. Перед стилістичними ремарками і граматичними позначками: **БАЙТ,** а, *ч., інформ. ...,* крім вказівки на синтаксичну сполучуваність в усталених словосполученнях: ◊ **Завершальний (оста́нній) ако́рд** *чого і без дод. ...*

5. Між кількома ремарками: **ВАКЦИНУВА́ТИ,** ую́, у́єш, *недок. і док., кого, вет., мед. ...*

ІІІ. Крапка з комою (;) ставиться:

1. У дієслівній статті перед позначками на зразок *мн., мин. ч., наказ. сп.*: **БРА́ТИ,** беру́, бере́ш; *недок. ...*

2. Між наведеними у дужках формами однини чоловічого і жіночого роду іменників, розроблених при множинному іменникові, з відповідними відмінковими закінченнями та позначеннями роду: **АБІССИ́НЦІ,** ів, *мн. (одн.* **абіссине́ць,** нця, *ч.;* **абіссине́нка,** и, *ж.)...;* між поданими як відтінки субстантивованими прикметниками у різних родах, а також у множині, розробленими при реєстровому прикметникові або дієприкметнику: …// *у знач. ім.* **хво́рий,** рого, *ч.;* **хво́ра,** рої, *ж.;* **хво́ре,** рого, *с.; мн.* **хво́рі,** рих…

3. У тлумаченнях:

а) перед частиною, яка доповнює описове тлумачення: **АБЕ́ТКА…** 2. Книжка для початкового навчання грамоти; буквар…; **АГА́Т…** Мінерал із шаровим розподіленням забарвлення...; різновид халцедону…

б) перед словом “протилежне”, яке передує антонімам: **АБСТРА́КТНИЙ…** 1. Який виник у результаті абстрагування; протилежне к о н к р е т н и й…

4. Між ілюстраціями.

5. Між усталеними словосполученнями всіх типів.

6. Перед відтінками значень.

7. Перед * Образно, * У порівн., якщо перед ними є ілюстрація.

8. Між підрубриками а), б) і т. ін. в усталених полісемічних словосполученнях усіх типів та у прийменникових статтях.

9. Між підрубриками 1), 2) і т. ін. у статтях із продуктивним словотвірним компонентом: **АВТО...**[1] Перша частина складних слів, що відповідає: 1) слову **автомобільний,** напр.: а в т о б а́ з а, а в т о в о к з а́ л…; 2) слову **автомобіль,** напр.: а в т о б е н з о в о́ з, а в т о ц и с т е́ р н а.

ІV. Двокрапка (:) ставиться:

1. Після реєстрового слова (з можливими граматичними формами і позначками), яке вживається лише у складі фразеологізму: **ВАРФОЛОМІЇ́ВСЬКИЙ,** а, е: ◊ **Варфоломі́ївська ніч** *див.* **ніч.**

2. Перед підрубриками а), б) і т. ін. у всіх полісемічних усталених словосполученнях: ◊ **Впада́ти** *(рідше* **па́дати) / впа́сти в о́ко (в о́чі, у ві́чі):** а) *(кому)* хто-небудь помічає, бачить, звертає увагу на когось, на щось…; б) *(кому)* привертати чию-небудь увагу…

3. Перед підрубриками 1), 2) і т. ін., а також перед прикладами у статтях із продуктивним словотвірним компонентом: **АВІА...** Перша частина складних слів, що відповідає: 1) слову **авіаційний,** напр.: а в і а б е н з и́ н…

4. У ремарках в драматичному творі: [2 - и й п а р у б о к:], [М а р і я *(встає):*].

V. Тире (—) ставиться:

1. При вказівці на синтаксичну сполучуваність, коли пропущений прийменник *за кого — що, перед ким — чим.*

2. Перед тлумачною частиною однозначних усталених словосполучень усіх типів: **А**[1]**…** ◊ **Від а до я (до зет)** — від початку до кінця; все повністю…

3. Замість лапок перед прямою мовою: **А́ЗБУКА…** — *Дисципліни без авторитету нема — невже цієї азбуки вас не вчили?* (О. Гончар)…

VI. Дві крапки (..), які відокремлюються від сусідніх слів пробілами, ставляться всередині ілюстрацій на позначення їх скорочення із зазначенням прізвища автора. Якщо ілюстрація переривається після розділового знака, то пробіл ставиться після нього, якщо перед розділовим знаком — пробіл перед ним не ставиться: *Єремія, вихований ще в єзуїтських школах.., прийнявши латинство, став .. гонителем православного люду* (О. Стороженко).

Шрифт знака, який пишеться без пробілу після слова, збігається зі шрифтом попереднього символа.

VII. Скісна лінія (/) ставиться у дієслівних словосполученнях для відокремлення видових пар: …**Дава́ти / да́ти відві́т…**

VIII. Дві скісні лінії (//) ставляться для позначення відтінку значення: **ВЕ́ЖА,** і, *ж.* 1. Висока вузька споруда...; // Вишка для спостереження або передавання сигналів…

З абзацу починається:

1. Словникова стаття в цілому.

2. Кожна рубрика статті, крім першої.

3. Кожен тип усталених словосполучень.

Особливості поліграфічного оформлення покажчика словосполучень подано в наступному підрозділі.

2.11. Індекс Словника української мови

На відміну від традиційних видань багатотомних тлумачних словників кожний друкований том СУМ-20 супроводжується блоком інформаційно-пошукових матеріалів, до яких належать список реєстрових слів (СРС) і покажчик словосполучень (ПС). Ці певним чином структуровані тексти виконують роль індексу словникової системи — вони організують додатковий доступ до структурних елементів словникових статей.

СРС конкретного тому містить усі слова, наявні в його реєстрових рядах. Нижче подані приклади реєстрових (лівих) частин словникових статей, які мають більш ніж одне слово в реєстровому ряді:

А́ЇР, *діал.* **А́ЄР,** у, *ч.*

…А́КТНИЙ, *рідко* **…А́КТОВИЙ.**

БАБА́ХАТИ, БАБА́ХКАТИ, аю, аєш, *недок., розм.*

ЖО́ДЕН, дна, дне, **ЖО́ДНИЙ,** а, е, *заст.* **ЖА́ДЕН,** дна, дне, **ЖА́ДНИЙ,** а, е, *займ. запереч.*

УРОЖА́Й (ВРОЖА́Й), áю, *ч.*

Окрему групу становлять словникові статті з реєстровим іменником у множині на позначення назви народу, народності, етнічної групи і т. ін., а суб'єкти такої єдності, представлені іменниками в чоловічому та жіночому роді однини або лише в чоловічому, подаються в дужках з відповідними ремарками:

АВА́РЦІ, ів, *мн. (одн.* **ава́рець,** рця, *ч.;* **ава́рка,** и, *ж.).*

АГУ́ЛИ, ів, *мн. (одн.* **агу́л,** а *і* **агу́лець,** льця, *ч.;* **агу́лка,** и, *ж.).*

ВАРЯ́ГИ, ів, *мн. (одн.* **варя́г,** а, *ч.).*

Одиниці реєстрових рядів супроводжуються відсиланнями на заголовне слово, тобто перше слово реєстрового ряду. Заголовне ж слово до одиниць реєстрового ряду не відсилається. Реєстрові слова у списку подаються великими літерами з наголошенням та маркером омонімії, заголовне слово у відсиланні наводиться малими літерами. ПС надає користувачеві можливість знайти словосполучення за будь-яким його повнозначним компонентом. Нижче подано фрагмент СРС, що відповідає прикладам реєстрових рядів:

АВА́РЕЦЬ *див.* **ава́рці.**
АВА́РКА *див.* **ава́рці.**
АВА́РЦІ…
АГУ́Л *див.* **агу́ли.**
АГУ́ЛЕЦЬ *див.* **агу́ли.**
АГУ́ЛИ...
АГУ́ЛКА *див.* **агу́ли.**
АДАМІ́Т *див.* **адамі́ти.**
АДАМІ́ТИ…
А́ЄР *див.* **а́їр.**
А́ЇР…
АКА́НТОВИЙ…
АКА́НФОВИЙ *див.* **ака́нтовий.**
...А́КТНИЙ…
...А́КТОВИЙ *див.* **...а́ктний.**
АМБІ...
АМБО... *див.* **амбі.**
АНА́ФЕМА…
АНА́ХТЕМА *див.* **ана́фема.**
АПРОБО́ВУВАТИ…
АПРОБУВА́ТИ *див.* **апробо́вувати.**
АРЕШТО́ВУВАТИ…
АРЕШТУВА́ТИ *див.* **арешто́вувати.**

Місце розташування реєстрового словосполучення у тексті друкованого словника визначається двома параметрами: заголовним словом словникової статті та порядковим номером словосполучення. Сукупність цих параметрів є адресою реєстрового словосполучення (АРС).

Заголовне слово в АРС подано в його повній реєстровій формі — із наголошенням та позначкою омонімії. Номер словосполучення наведено в тій самій формі, що у фразеологічному блоці — в круглих дужках після заголовного слова.

Для кожного реєстрового словосполучення будується елемент покажчика із такою структурою: ідентифікація типу словосполучення, подання словосполучення у його повній словниковій формі, службове слово *див.* та АРС. Наприклад:

Бра́ти / взя́ти ако́рд *див.* **бра́ти** (1)

△ **Адре́са електро́нної по́шти <Електро́нна адре́са>** *див.* **адре́са** (2)

○ **До безме́жжя** *див.* **безме́жжя** (1)

◊ **Від а́за́ до і́жиці** *див.* **аз**[1] (1)

ПС кожного тому формується зі словосполучень, повнозначні компоненти яких належать до реєстрового ряду словникових статей цього тому. У відсильних словосполученнях порядковий номер не ставиться, наприклад: **В абе́тко́вому (алфа́ві́тному) поря́дку** *див.* **поря́док.**

Словосполучення, до складу яких уходить заголовне слово в будь-якій словозмінній формі, утворюють гніздо. Заголовне слово гнізда — це повнозначний компонент словосполучення у вихідній граматичній формі: іменники подано в називному відмінку однини (крім множинних іменників); для прикметників, дієприкметників та займенників вихідна форма — називний відмінок однини чоловічого роду; для дієслів — інфінітив. Кожне словосполучення подається у покажчику стільки разів, скільки має повнозначних компонентів. Усередині гнізда словосполучення розподіляються за відмінковими формами. Наприклад, термінологічне словосполучення △ **Адре́са електро́нної по́шти <Електро́нна адре́са>** входить до гнізд із заголовними словами **АДРЕ́СА, ЕЛЕКТРО́ННИЙ** та **ПО́ШТА:**

АДРЕ́СА…
адре́са
△ **Адре́са електро́нної по́шти <Електро́нна адре́са>** *див.* **адре́са.**
ЕЛЕКТРО́ННИЙ…
електро́нна
△ **Адре́са електро́нної по́шти <Електро́нна адре́са>** *див.* **адре́са.**
електро́нної
△ **Адре́са електро́нної по́шти <Електро́нна адре́са>** *див.* **адре́са.**
ПО́ШТА
по́шта
△ **Адре́са електро́нної по́шти <Електро́нна адре́са>** *див.* **адре́са.**

Усі структурні компоненти покажчика — заголовні слова гнізд, відмінкові форми заголовних слів та самі словосполучення упорядковуються на відповідному ієрархічному рівні за алфавітом. При побудові ПС автоматизуються такі процеси: нумерація розроблених словосполучень, форму-

вання елементів покажчика та групування їх у гнізда, розподіл словосполучень за словозмінними формами заголовного слова, упорядкування за алфавітом. Розподіл за словозмінними формами здійснюється за допомогою електронного словника словозміни української мови. Наприклад:

А́ВТОРСЬКИЙ…
а́вторська
△ **А́вторська шко́ла** *див.* **шко́ла.**
а́вторське
△ **А́вторське пра́во** *див.* **пра́во.**
△ **А́вторське свідо́цтво** *див.* **свідо́цтво.**
а́вторський
△ **А́вторський а́ркуш** *див.* **а́ркуш.**
△ **А́вторський прими́рник** *див.* **прими́рник.**
△ **А́вторський (тво́рчий) конце́рт (ве́чір)** *див.* **конце́рт.**

Покажчик дає можливість працювати зі словосполученнями як із незалежною словниковою підсистемою. Він виконує такі функції: 1) полегшує користувачеві пошук словосполучення у тексті словника; 2) забезпечує зв'язок між фразеологічними підсистемами окремих томів; 3) як окремий структурований текст покажчик дає змогу простежити закономірності представлення лексики в реєстрових словосполученнях.

Розділ 3. ТЕХНОЛОГІЧНІ АСПЕКТИ ПРОЕКТУ "СУМ-20"

3.1. Парсинг[14] СУМ-11

Як зазначено вище, для укладання нового 20-томного тлумачного Словника української мови в Українському мовно-інформаційному фонді НАН України розроблено нову — комп'ютерну — технологію укладання тлумачних словників. Її реалізовано у вигляді так званої фундаментальної академічної лексикографічної системи "Словник української мови" ("СУМ"), яка містить інструментальний комплекс, орієнтований на комп'ютерне розв'язання завдань тлумачної лексикографії. У складі зазначеного комплексу міститься добре структурована лексикографічна база даних (ЛБД) тлумачного словника і реалізовано низку лексикографічних і технологічних функцій.

Робота зі створення інструментального комплексу "СУМ" проводилася в кілька етапів. Перший етап передбачав переведення тексту СУМ-11 до цифрової форми і використовувався засобами сканування та розпізнавання тексту, в результаті чого одержано електронний варіант 11-томного словника. Ланцюг підготовки СУМ-11 до конвертації в ЛБД представлено на рис. 3.1.

Після сканування і розпізнавання тексту СУМ-11 (9856 сторінок) його збережено в RTF-форматі та роздруковано з метою виправлення помилок, які виникли під час роботи програми оптичного розпізнавання.

Потім здійснено подвійну коректуру і внесено виправлення до електронного тексту СУМ-11, внаслідок чого отримано його еталонний варіант.

Останній етап підготовки до створення ЛБД — конверсія з RTF- до HTML-формату із системою кодування Unicode засобами текстового редактора MS Word.

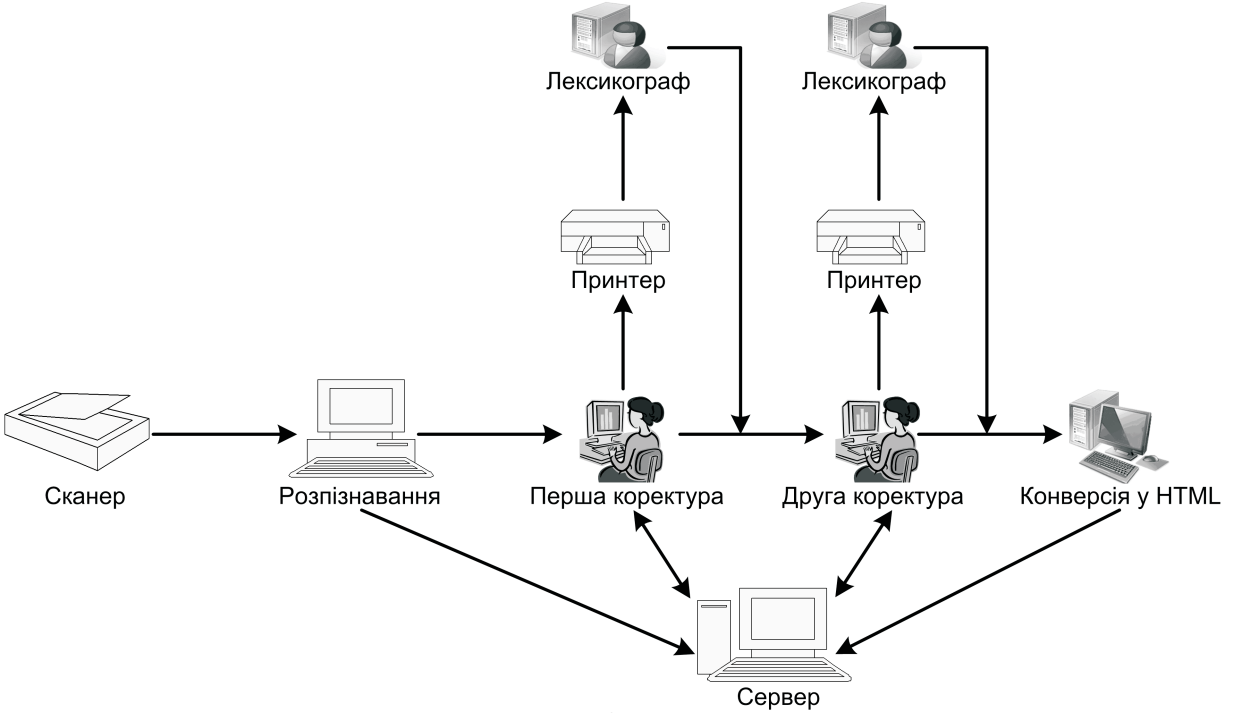

Рис. 3.1. Ланцюг підготовки тексту СУМ-11 до конвертації в ЛБД

[14] Парсингом словника називають автоматичний (автоматизований) процес переведення його тексту до комп'ютерної лексикографічної бази даних із певною структурою.

Слід відзначити, що робота з ЛБД у форматі електронного тексту такого значного обсягу (понад 135 мегабайтів дискового простору) є абсолютно неефективною. Окрім дуже повільного темпу, з яким система працює на великих текстових масивах, принципову незручність становить неможливість прямого доступу до окремих елементів структури Словника. Такі вади можуть звести нанівець усі переваги, які надає використання комп'ютерів у лексикографії. Отже, постала необхідність розробки спеціалізованої ЛБД Словника української мови, причому її формування треба було здійснити автоматично, оскільки в ручному або напівручному режимі створення такої бази даних, виходячи з електронного тексту, як переконує досвід, є неможливим.

Для забезпечення процесу автоматичної конверсії тексту СУМа до ЛБД — а саме в цьому й полягає зміст парсингу Словника — в Українському мовно-інформаційному фонді НАН України розроблено програмне забезпечення для виділення елементів його структури відповідно до будови лексикографічної системи СУМа з використанням поліграфічних ознак її текстової ідентифікації, наведених у табл. 3.1.

Таблиця 3.1. **Поліграфічні ознаки ідентифікації елементів структури СУМа**

№	Структурний елемент	Формальна ознака структурного елемента	
1	Реєстрове слово N	Початок:	абзац, літера (українська, напівжирний шрифт, верхній регістр).
		Закінчення:	кома; крапка; пробіл, індекс, цифра, кома; пробіл "*див.*"; пробіл, індекс, цифра, пробіл "*див.*"; двокрапка.
2	Ліва частина статті N, початок	Реєстрове слово N	
3	Частина мови	Ознака частини мови у лівій частині	
	Іменник:	*с.;* *ж.;* *ч.;* *мн.* При аналізі *с.* перевірка на наступні пробіл та *ч.*	
	Прикметник:	*прикм.;* *вищ. ст.;* *збільш.;* *зменш.;* *зменш.-пестл.*	
	Числівник:	*числ.*	
	Займенник:	*займ.;* *вказ.;* *пит.;* *особ.;* *означ.*	
	Дієслово:	*недок.;* *док.;* *акт.;* *безос.*	
	Дієприкметник:	*дієпр.*	
	Прислівник:	*присл.*	
	Прийменник:	*прийм.*	
	Сполучник:	*спол.*	
	Частка:	*част.*	
	Вигук:	*виг.*	
	Ознака частини мови у правій частині		
	Іменник:	Абстр. ім.; Дія за знач.; Дія і стан за знач.; Властивість за знач.	
	Прикметник:	Прикм. до; Який; Стос. до; Одержаний.	
	Дієприкметник:	Дієпр.	
	Прийменник:	*у знач. прийм.*	
	Прислівник:	Присл. до.	
4	Права частина, початок	Крапка, пробіл, цифра "1", крапка (прямий шрифт); крапка, пробіл, літера (українська, прямий шрифт, верхній регістр); двокрапка; відсильне слово *"див."* (курсив).	
5	Стильові та граматичні позначки	Початок:	текст після цифри (курсив).
		Закінчення:	текст (прямий шрифт).
6	Тлумачення, початок	Крапка, пробіл, літера (українська, прямий шрифт, верхній регістр).	
7	Тлумачення, закінчення	Текст (курсив), крапка, пробіл; квадратна відкривальна дужка (прямий шрифт).	
8	Літературні джерела	Відкривальна дужка, текст, закривальна дужка (прямий шрифт).	
9	Перелік атрибутів джерел	Через кому. Попередній атрибут закінчується крапкою або українською літерою (прямий шрифт).	
10	Відтінок	Подвійна скісна риска // (прямий шрифт).	
11	Фразеологізм	Один із спеціальних символів (@, $, ^, &); абзац, одна літера (українська, напівжирний шрифт, верхній регістр), пробіл, літера (українська, нижній регістр); абзац, одна літера (українська, напівжирний шрифт, верхній регістр), літера (українська, нижній регістр).	
12	Відношення	Абзац, одна літера (українська, світлий шрифт, верхній регістр), пробіл, літера (українська, нижній регістр), абзац включає слово "відношення".	
13	Об'єднані тлумачення	Початок: двокрапка (прямий шрифт), літера "а", дужка (прямий шрифт). Наступна частина: крапка з комою (прямий шрифт), літера (українська) та дужка (прямий шрифт).	
14	Усталені словосполучення	Двокрапка, один із спеціальних символів (@, $, ^, &), одна літера (українська, напівжирний шрифт, верхній регістр), літера (українська, нижній регістр); двокрапка, один із спеціальних символів (@, $, ^, &), одна літера (українська, напівжирний шрифт, верхній регістр), пробіл, літера (українська, нижній регістр).	

У результаті конверсії весь текст СУМа з HTML-файлів автоматично перенесено до ЛБД, тобто здійснено парсинг Словника. Детальніше структуру ЛБД "СУМ" розглянуто у пункті 3.2. цього розділу.

3.2. Структура і функції лексикографічної бази даних (ЛБД) та інструментального комплексу “СУМ”

Структура ЛБД “СУМ” є мінімальною — вона дозволяє правильно відображати всі структурні елементи Словника, але водночас має можливості для розширення. Наприклад, ліва частина словникової статті у цій ЛБД не є структурованою, а записується єдиним блоком.

Структура ЛБД “СУМ” разом із клієнтською програмою дозволяє не тільки представити, але й візуалізувати представлення будь-якої словникової статті СУМа у вигляді дерева. При цьому значно спрощується доступ до її структурних елементів, а зв’язки між ними унаочнюються.

Чимало допоміжних елементів статті (термінальні символи, номери тлумачень, певні розділові знаки, спеціальні символи та шрифтові виділення) не потребують збереження у ЛБД, а можуть додаватися динамічно під час формування статті програмою виводу. Такі автоматичні операції допомагають уникнути багатьох помилок при редагуванні статей, а ймовірність помилкового введення елементів, які порушують структуру Словника, взагалі виключається. Процес редагування стає більш простим, контрольованим та уніфікованим, легко здійснюються операції додавання, вилучення та виправлення елементів словникових статей.

Гнучкість структури ЛБД “СУМ” дозволяє у перспективі реалізувати те, що було принципово неможливим під час представлення його у формі послідовного тексту. Приміром, якщо фрагмент повторюється у різних статтях, то його можна зберігати в базі тільки один раз, але при цьому створити покажчики, які пов’язували б цей фрагмент з усіма відповідними статтями. Такий механізм разом з уже реалізованими функціями динамічного формування приводить до економії дискового простору.

У структурі ЛБД “СУМ” виділено сукупність таблиць та зв’язків між ними, зміст яких розкривається на рис. 3.2.

Далі наведено функціональне призначення та зміст полів окремих таблиць.

Таблиця мов і типу ЛБД (lang)

Таблиця передбачає можливість зберігання в одній фізичній базі даних ряду ЛБД (як тлумачного, так і інших типів) для різних світових мов:

– **lang** [nvarchar (255)] — довільний опис мови або ЛБД;

– **pref** [nvarchar (255)] — префікс для позначення таблиць у ЛБД;

– **id_lang** [int] — ідентифікатор мови.

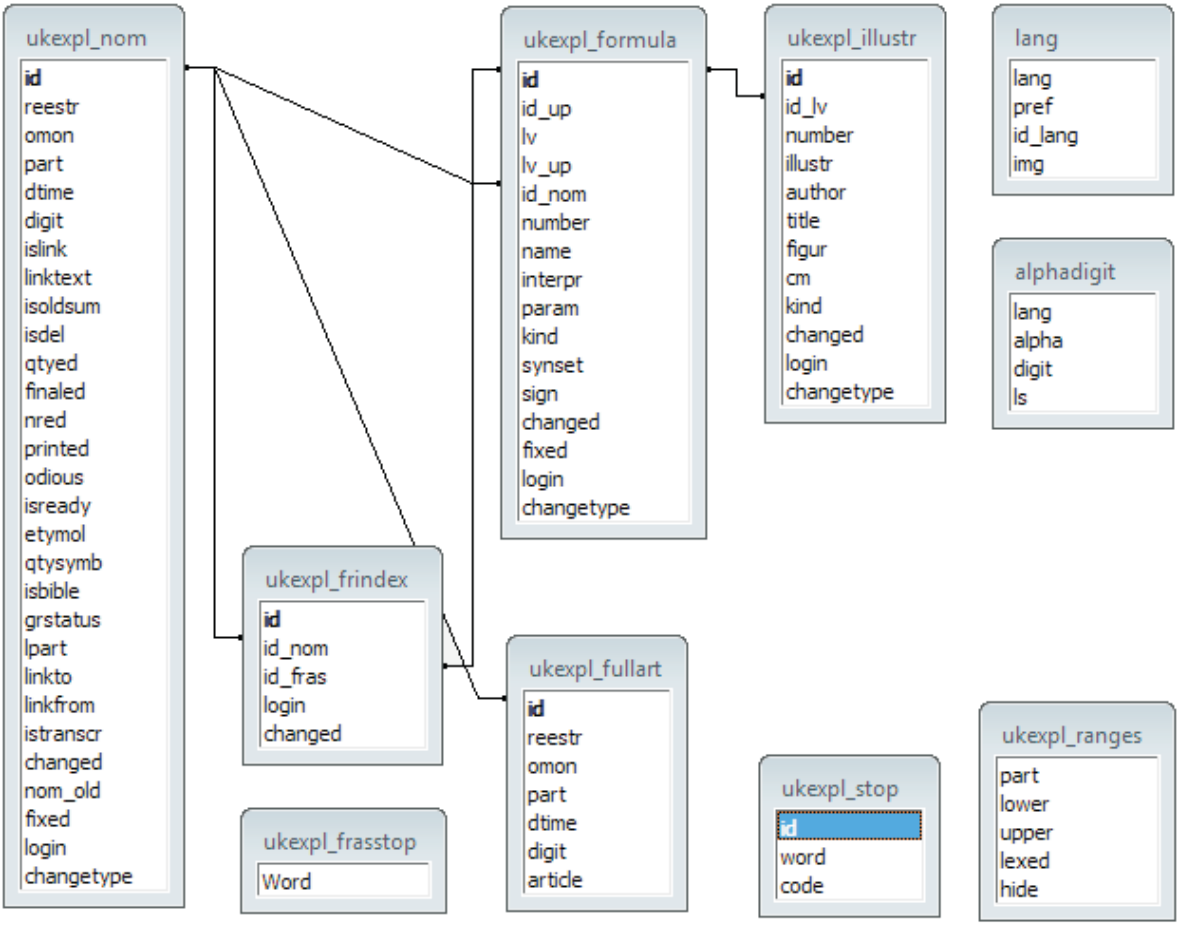

Рис. 3.2. Схема зв’язків між таблицями ЛБД “СУМ”

Таблиця абетки та цифрових кодів (alphadigit)

Цифровий код використовується для сортування реєстру Словника. При цьому символи, які не мають такого коду, на послідовність сортування не впливають:

– **lang** [int] — код мови;

– **alpha** [nvarchar (10)] — літера або інший символ відповідної мови;

– **digit** [nvarchar (10)] — цифровий код символа;

– **ls** [tinyint] — порядок сортування літер з однаковим кодом (наприклад, великих і малих).

Таблиця діапазонів редагування (ukexpl_ranges)

Таблиця призначена для збереження організаційних даних із редагування ЛБД "СУМ" (організаційна структура проекту СУМ-20 описана в розділі 4):

– **part** [nvarchar (5)] — номер Т-тому або частини Т-тому;

– **lower** [nvarchar (255)] — слово, яке є нижньою межею частини;

– **upper** [nvarchar (255)] — слово, яке є верхньою межею частини;

– **lexed** [nvarchar (255)] — прізвище та ініціали лексикографа або наукового редактора Т-тому чи частини;

– **hide** [bit] — ознака, чи використовується даний діапазон.

Таблиця реєстрових слів СУМа (ukexpl_nom)

У цій таблиці зберігаються реєстрові слова СУМа, ліві частини словникових статей і ряд ознак, які стосуються словникових статей у цілому:

– **id** [int] — унікальний ідентифікатор статті;

– **reestr** [nvarchar (255)] — реєстрове слово СУМа;

– **omon** [int] — номер слова серед омонімів (0, якщо омонімії немає);

– **part** [int] — код частини мови реєстрового слова;

– **dtime** [datetime] — дата і час останньої правки статті;

– **digit** [nvarchar (255)] — цифровий код реєстрового слова, отриманий із використанням таблиці **alphadigit;**

– **islink** [int] — ознака, чи є стаття відсильною (1; при виводі позначається "*див.*");

– **linktext** [nvarchar (255)] — текст відсилання;

– **isoldsum** [bit] — ознака, чи стаття отримана з 11-томного СУМа (1), чи є новою (0);

– **isdel** [bit] — ознака, чи статтю вилучено з ЛБД (1 або 0);

– **qtyed** [int] — кількість правок статті;

– **finaled** [bit] — ознака, чи була стаття погоджена з головним науковим редактором (1 або 0);

– **nred** [bit] — ознака, чи була стаття погоджена з науковим редактором (1 або 0);

– **printed** [bit] — ознака, чи була стаття відправлена на роздрукування (1 або 0);

– **odious** [bit] — ознака, чи належить стаття до проблемних (таких, які мають недоліки і підлягають подальшому перегляду й редагуванню; 1 або 0);

– **isready** [bit] — ознака, чи стаття пройшла видавниче редагування (1 або 0);

– **etymol** [nvarchar (4000)] — етимологія слова (зарезервовано, у СУМі не використовується);

– **qtysymb** [int] — кількість символів у статті;

– **grstatus** [nvarchar (255)] — ознака, чи звірене реєстрове слово з граматичним словником (1 або 0);

– **lpart** [nvarchar (4000)] — ліва частина словникової статті;

– **linkto** [nvarchar (255)] — зарезервовано;

– **linkfrom** [nvarchar (255)] — зарезервовано;

– **istranscr** [bit] — ознака, чи відредаговано транскрипцію (транскрипція є елементом інструментальної комп'ютерної системи, яка у паперовому варіанті не відтворюється);

– **changed** [tinyint] — ознака, чи статтю було змінено;

– **nom_old** [int] — ідентифікатор реєстрового слова у граматичному словнику;

– **fixed** [bit] — ознака, чи запис зафіксовано, тобто його не можна змінювати;

– **login** [int] — ідентифікатор користувача, який уносив останні зміни до статті;

– **changetype** [tinyint] — тип змін: якщо 0, то це системні зміни, історію яких не потрібно зберігати;

Таблиця проіндексована за полями: **id** (Unique), **reestr, omon, part, digit.**

Коди класів слів, що співвідносяться з певними частинами мови, наведено в табл. 3.2.

Таблиця 3.2. **Коди класів слів**

1	Іменник
3	Прикметник
4	Займенник
7	Дієприкметник
9	Числівник
13	Дієслово
31	Прислівник
32	Вигук
33	Сполучник
34	Частка
35	Прийменник
21	Множинний іменник
22	Умовно-множинний іменник

Таблиця тлумачних структурних елементів (ukexpl_formula)

Тут зберігаються елементи правих частин словникових статей, їх параметри та ознаки:

– **id** [int] — унікальний ідентифікатор тлумачного елемента;

– **id_up** [int] — ідентифікатор запису вищого рівня, з яким пов'язаний тлумачний елемент;

– **lv** [int] — рівень тлумачного елемента;

– **lv_up** [bit] — ознака того, чи тлумачний елемент пов'язаний безпосередньо з реєстровою одиницею або іншим тлумачним елементом;

– **id_nom** [int] — ідентифікатор статті, до якої належить тлумачний елемент;

– **number** [int] — порядковий номер тлумачного елемента в межах одного рівня;

– **name** [nvarchar (4000)] — назва тлумачного елемента;

– **interpr** [nvarchar (4000)] — текст формули тлумачення;

– **param** [nvarchar (1000)] — граматичні та стилістичні ремарки;

– **kind** [int] — тип тлумачного елемента;

– **synset** [int] — ідентифікатор синонімічного ряду, з яким пов'язаний тлумачний елемент;

– **sign** [int] — код типової формули тлумачення;

– **changed** [tinyint] — ознака, чи тлумачний елемент було змінено;

– **fixed** [bit] — ознака, чи запис зафіксовано, тобто його не можна змінювати;
– **login** [int] — ідентифікатор користувача, який уносив останні зміни до тлумачного елемента;
– **changetype** [tinyint] — тип змін: якщо 0, то це системні зміни, історію яких не потрібно зберігати.

Таблиця проіндексована за полями: **id** (Unique), **id_up**, **lv, lv_up, id_nom, number.**

Таблиця 3.3. **Рівні структурних елементів словникових статей**

0	Реєстрове слово
1	Блок тлумачень
2	Тлумачення слова
3	СС
4	Значення словосполучення
5	Відтінок тлумачення
6	Дериват СС

Таблиця 3.4. **Типи СС**

Тип СС	Позначаються
Термінологічні	△
Еквіваленти слова	○
Фразеологізми	◊
Інші СС	Без позначки

Таблиця ілюстрацій (ukexpl_illustr)

У цій таблиці зберігаються приклади вживання реєстрових слів і СС з літературних та інших джерел:
– **id** [int] — унікальний ідентифікатор ілюстрації;
– **id_lv** [int] — ідентифікатор тлумачного елемента, з яким пов'язана ілюстрація;
– **number** [int] — номер ілюстрації в межах тлумачного елемента;
– **illustr** [nvarchar (4000)] — текст ілюстрації;
– **author** [nvarchar (255)] — автор джерела ілюстрації;
– **title** [nvarchar (255)] — назва джерела ілюстрації (зарезервовано для російського тлумачного словника);
– **figur** [bit] — ознака вживання реєстрового слова в ілюстрації в образному значенні;
– **cm** [bit] — ознака вживання реєстрового слова в ілюстрації у порівнянні;
– **kind** [int] — вид ілюстрації (зарезервовано для російського тлумачного словника);
– **changed** [tinyint] — ознака, чи ілюстрацію було змінено;
– **login** [int] — ідентифікатор користувача, який уносив останні зміни до ілюстрації;
– **changetype** [tinyint] — тип змін: якщо 0, то це системні зміни, історію яких не потрібно зберігати.

Таблиця проіндексована за полями: **id** (Unique), **id_lv, number.**

Таблиця фразеологічного індексу (ukexpl_frindex)

Таблиця зберігає дані для побудови індексу СС СУМа:
– **id** [int] — унікальний ідентифікатор індексного запису;
– **id_nom** [int] — ідентифікатор статті, з якою пов'язаний запис;
– **id_fras** [int] — ідентифікатор фразеологізму;
– **login** [int] — ідентифікатор користувача, який уносив останні зміни до індексного запису;
– **changed** [tinyint] — ознака, чи запис було змінено.

Таблиця проіндексована за полями: **id** (Unique), **id_nom, id_fras.**

Інші допоміжні таблиці:

– **ukexpl_fullart —** таблиця для збереження словникових статей у вигляді неструктурованого HTML-тексту;
– **ukexpl_stop —** таблиця стоп-слів, які не потрібно індексувати під час суцільної повнотекстової індексації словникових статей СУМа;
– **ukexpl_frasstop** — таблиця слів, які не включаються до індексу СС.

Таблиці історії змін:

– **ukexpl_nom_log —** історія редагування статей;
– **ukexpl_formula_log** — історія редагування тлумачних елементів;
– **ukexpl_illustr_log** — історія редагування ілюстрацій;
– **ukexpl_frindex_log** — історія редагування фразеологічного індексу.

Ці таблиці мають такі додаткові поля:
– **id_log** [int] — унікальний ідентифікатор запису;
– **action** [tinyint] — тип зміни: 1 — update, 2 — insert, 3 — delete;
– **time_log** [datetime] — час, коли запис було змінено.

Інші поля мають такі самі імена й типи, як і відповідні поля таблиць **ukexpl_nom** та ін.

Запис до таблиць історії відбувається за відповідними тригерами. Для таблиці **ukexpl_nom** це тригери **ukexpl_nom_update, ukexpl_nom_insert, ukexpl_nom_delete,** для інших — за аналогією. Під час відповідної зміни даних тригер перевіряє значення поля **changetype,** і якщо воно не дорівнює 0 (тобто зміна виникла у ході редагування елемента статті, а не під час системних операцій), то попереднє значення запису зберігається в таблиці історії, у полі **action** установлюється тип зміни, а в полі **time_log —** поточний час.

Схема зв'язків таблиць ЛБД "СУМ" представлена на рис. 3.2.

Головною таблицею ЛБД є таблиця **ukexpl_nom.** Кожний її запис відповідає окремій словниковій статті СУМа і має у своєму складі атрибути, які характеризують статтю в цілому (реєстрове слово, омонім, ліва частина статті, відсилання, частина мови, кількість символів у статті, ознаки для контролю процесу редагування та ін.).

Таблиця **ukexpl_formula** має поля **id, id_up, lv_up, id_nom** та **lv.** Вони використовуються для встановлення зв'язків між записами таблиці різних рівнів; їх призначення наведено в описі таблиці. Наприклад, якщо в певному записі поле **lv** має значення 2, а **lv_up —** 0, то цей запис є тлумаченням, пов'язаним із реєстровим словом, **id** якого дорівнює значенню **id_up** для цього тлумачення. Якщо **lv_up** має значення 1, то запис пов'язаний з іншим тлумачним елементом (для тлумачення це має бути блок тлумачень) — тобто тлумачення є частиною цього елемента, на що вказує його значення **id_up,** яке дорівнює **id** відповідного запису блоку тлумачень. При цьому **id_nom** як для тлумачення, так і для блоку тлумачень буде дорівнювати **id** реєстрового слова статті, до якої вони належать.

Можливі зв'язки між рівнями тлумачних елементів (від верхнього рівня до нижчих) такі:

0: 1 (блоки тлумачень), 2 (тлумачення), 3 (СС);

1: 2 (тлумачення);

2: 4 (частини тлумачення), 5 (відтінки);

3: 4 (значення словосполучення), 6 (деривати);

4: 5 (відтінки);

5: 4 (частини відтінків).

Елементи рівнів 2, 4, 5, 6 також можуть мати ілюстрації, що реалізовано через зв'язок із таблицею **ukexpl_illustr,** а саме через поле **id_lv** у цій таблиці, що набуває значення **id** елемента, з яким пов'язана ілюстрація.

Таблиця **ukexpl_frindex** пов'язує таблиці реєстру та тлумачних елементів у такий спосіб, що кожному значенню **id_fras** (яке дорівнює певному **id** СС, тобто тлумачного елемента рівня 3) відповідає ряд значень **id_nom —** ідентифікаторів **id** відсильних слів, пов'язаних із даним СС.

Зв'язки між таблицями ЛБД "СУМ" відповідно до структури СУМа інтерпретуються таким чином:

1. Стаття може складатися з одного або кількох блоків, тлумачень або СС. Вона може бути й відсильною, і не мати у своєму складі жодного з перерахованих елементів.
2. Блок може складатися з кількох тлумачень.
3. Тлумачення може мати відтінки та частини тлумачення.
4. СС може мати кілька значень.
5. Значення СС може мати відтінки.
6. Тлумачення, відтінок, частина тлумачення, СС, значення СС можуть мати ілюстрації.
7. СС може мати відсилання на статті для слів, що входять до його складу.

Призначення окремих полів таблиці **ukexpl_formula** залежно від рівня тлумачного елемента мають певні відмінності:

1. Блок не має формули тлумачення, але може мати ремарки, які записуються в поле **param;**
2. Тлумачення може характеризуватися відношенням, код якого записується у поле **kind.** Для групи тлумачень з однаковим типом відношення, що мають послідовні номери, при формуванні статті тип відношення виводиться тільки для першого тлумачення з групи;
3. СС завжди має заголовок (тобто текст СС, до якого обов'язково входить реєстрове слово), що записується у поле **name.** Також поле **kind** визначає тип СС, який позначається числом (див. табл. 3.4). Кожен тип характеризується відповідною поліграфічною позначкою при виведенні статті. СС однакового типу, що належать до спільного вищого рівня та мають послідовні номери, поєднуються у блок, позначка до якого виводиться тільки один раз.

Таблиці **ukexpl_formula** та **ukexpl_illustr** передбачають поле **number** для внутрішньої послідовної нумерації записів у межах рівня.

Визначено кілька правил зберігання окремих елементів словникових статей у таблицях ЛБД "СУМ", пов'язаних з особливостями формування статті для виводу на зовнішній пристрій:

– ліва частина зберігається у вигляді "як є" з усіма HTML-тегами, але без реєстрового слова на її початку. Реєстрове слово будується з полів **reestr** та **omon** таблиці **ukexpl_nom,** до нього автоматично додаються потрібні теги, а отриманий результат включається до лівої частини;

– якщо формула тлумачення закінчується крапкою, ця крапка не зберігається в базі даних, а додається автоматично програмою формування статті;

– ремарки формули тлумачення зберігаються без початкового та завершального тегів курсиву <I>...</I>, які при виводі додаються автоматично;

– ілюстрації зберігаються без початкового та завершального тегів курсиву <I>...</I>; якщо вони завершуються крапкою або крапкою з комою, цей знак також не зберігається у базі даних;

– заголовки СС зберігаються без початкового та завершального тегів напівжирного шрифту <B>...</B>; якщо вони завершуються крапкою або крапкою з комою, цей знак також не зберігається у ЛБД.

Додавання нових записів до таблиць відбувається в такий спосіб. Значення поля **id** для нового запису формується автоматично засобами системи управління базами даних як автоінкремент, тобто на 1 більше поточного максимального значення. Далі викладемо інші умови для окремих таблиць:

– таблиця **ukexpl_nom.** Значення **digit** визначається відповідно до реєстрового слова (див. опис табл.). Поле **part** заповнюється згідно з табл. 3.2. У полі **dtime** фіксується поточний час. Для більшості числових полів за замовчуванням визначено початкове значення, що дорівнює 0;

– таблиця **ukexpl_formula.** Поле **id_up** має дорівнювати **id** запису вищого рівня, з яким пов'язаний запис, що додається. Поле **lv** заповнюється так, як описано вище. Щоб визначити значення поля внутрішньої нумерації **number,** вибираються всі поля з цієї таблиці, які мають ті самі значення **id_up** та **lv_up,** тобто пов'язані з тим самим записом вищого рівня. З них обирається найбільше значення **number** та до нього додається одиниця. Якщо запис потрібно не додати в кінець, а вставити між двома іншими, то здійснюється перенумерування всіх записів, які повинні йти після того, що додається.

При видаленні цілої статті запис із таблиці **ukexpl_nom** насправді не видаляється з ЛБД, а значення ознаки **isdel** для нього встановлюється таким, що дорівнює 1.

При видаленні будь-якого фрагмента статті мають бути вилучені також усі пов'язані з ним елементи нижчих рівнів. Наприклад, при видаленні тлумачення відбувається також пошук і видалення усіх пов'язаних із ним відтінків та ілюстрацій.

3.3. Віртуальна лексикографічна лабораторія (ВЛЛ) "СУМ-20"

Інструментальний комплекс "СУМ" спроектовано за системотехнікою віртуальної лексикографічної системи. Це поняття, уперше введене у монографії[15], визначено в такий спосіб. У процесі функціонування агрегованих лексикографічних систем у реальних соціотехнічних середовищах може відбуватися і їхня віртуалізація. У тому випадку, коли предметна галузь X — носій суперсистеми лексикографічних систем — набуває розподілених системних характеристик і параметризується певною структурованою множиною системних мережевих адрес (наприклад, таких, що при-

[15] *Широков В. А.* Інформаційна теорія лексикографічних систем. — К.: Довіра, 1998. — 331 с.

йняті в Інтернеті), кожен елемент $x \quad X$ постає функцією від певного кортежу адрес:

$$x = f(a_1\, a_2 \ldots\, a_n).$$

Тобто лексикографічна система $LSx[\boldsymbol{L}]$ перетворюється на віртуальний об'єкт, розподілений у фізичному просторі, що зображається точкою $(a_1,\ a_2\ ,\ \ldots,\ a_n)$ у просторі мережевих адрес. При цьому узгодження відповідних моделей даних на концептуальному та внутрішньому рівнях навіть не вимагається (хоча для зручності таке узгодження було б, звичайно, корисним). Необхідне лише узгодження на рівні зовнішніх моделей, зокрема на рівні мережевих протоколів, що забезпечує мінімальну цілісність віртуальної лексикографічної системи та можливість її ідентифікації як єдиного об'єкта. Така віртуальна лексикографічна система може бути використана як ВЛЛ, що надає засоби для виконання спільних лексикографічних проектів фахівцями різних територіально розподілених інституцій і навіть різних країн.

Однак об'єднання віртуальних лексикографічних систем у корпоративну мережу пов'язане зі значними матеріальними витратами, а саме створенням комунікаційної інфраструктури з високою пропускною здатністю, вартість якої у наш час досить велика. Адже корпоративна мережа — це складна система, яка містить тисячі різноманітних компонентів: комп'ютери різних типів, починаючи з персональних та закінчуючи дата-центрами і великими кластерами, системне та прикладне програмне забезпечення, мережеві адаптери, концентратори, комутатори та маршрутизатори, фізичну мережу транспорту даних. Останнім часом простежується зміна технології автоматизованої обробки корпоративної інформації, пов'язана зі зростанням популярності Інтернету, який усе більше використовується як засіб забезпечення професійної взаємодії фахівців, що працюють над розв'язанням спільних проблем.

Таким чином, існуюча комунікаційна інфраструктура Інтернету цілком спроможна забезпечити необхідну пропускну здатність і нормальну роботу ВЛЛ у межах її запланованих функцій. Це може досягатися за допомогою різних програмно-технологічних інструментів, зокрема шляхом застосування системотехніки так званої сервіс-орієнтованої архітектури (Service-Oriented Architecture — SOA).

Основні аспекти створення розподілених систем типу ВЛЛ такі:

– гетерогенність сучасних інформаційних систем;
– обмін метаданими між системами різних виробників;
– обмін даними між системами, які суттєво різняться використанням різних форматів представлення даних;
– великі об'єми даних, які циркулюють між системами;
– гарантування доставки повідомлень;
– маршрутизація повідомлень й адресація "кінцевих точок";
– координація процесів;
– безпека сервісної взаємодії.

Принципи, на яких будується ВЛЛ "СУМ", полягають у тому, що вона розробляється на базі Web-сервісів (WS) — одній із реалізацій SOA-застосувань, що позиціонуються як універсальна технологія зв'язування суттєво різнорідних систем. В основі технології лежить декілька стандартів: XML для опису даних, SOAP для передачі інформації з одних систем на інші, WSDL для опису сервісів (у тому числі, задання типів вхідних і вихідних даних) і UDDI для зберігання й надання WSDL-описів за запитами.

Цих стандартів достатньо для створення відносно нескладних систем. Однак мінімально нетривіальні рішення (котрі зазвичай і потрібні в корпоративному середовищі) вимагають забезпечення таких аспектів, як гарантована асинхронна доставка повідомлень, керування трансакціями, шифрування даних, які циркулюють між системами, забезпечення їхньої недоторканності. Усі ці аспекти так чи інакше споріднені з WS, і зараз активно розробляються інструменти надбудови різних специфікацій, що дає можливість уписати їх у світ WS.

Визначення та огляд засобів і технологій проектування мережевих застосувань подано у працях[16].

ВЛЛ "СУМ", побудовану на основі викладених принципів, створено у середовищі розробки Microsoft Visual C# 2005 Professional Edition. Вона працює під операційною системою Microsoft Windows XP/2003, Vista або 7 під управлінням Microsoft.NET Framework версії 3.5.

Комплекс має багаторівневу архітектуру: сервер бази даних відповідає за зв'язок із ЛБД і за функції отримання та збереження даних; сесійний сервер установлює сеанси роботи для окремих користувачів, керує привілеями та встановлює рівні доступу; клієнтська програма надає інтерфейс користувача, що створює можливість виконувати лексикографічну і редакційну роботу, а також ряд інших функцій.

Програмний комплекс орієнтовано на роботу в мережі (як локальній, так і глобальній, оскільки використання технології створення розподілених сервіс-орієнтованих систем Windows Communication Foundation (WCF) для взаємодії між окремими рівнями комплексу дає можливість його ефективного функціонування у середовищі Інтернету), де багато користувачів одночасно мають доступ до ЛБД "СУМ". При цьому залежно від привілеїв користувачі можуть отримувати доступ до всієї бази або її частини, можливість редагування статей або тільки їх перегляду тощо.

Програмний комплекс ВЛЛ "СУМ" у локальному та віддаленому режимах забезпечує виконання таких функцій:

– автентифікація та авторизація користувачів;
– внесення нової словникової статті до ЛБД "СУМ";
– вилучення словникової статті з ЛБД "СУМ";
– редагування словникової статті у ЛБД "СУМ";
– забезпечення модифікації структури словникової статті певної лексикографічної системи ВЛЛ і створення нових лексикографічних систем;
– динамічне формування словникових статей ЛБД "СУМ" у друкарському форматі;
– виконання різного роду вибірок і створення підсистем;
– аналіз даних ЛБД "СУМ";
– додання нового користувача до ВЛЛ "СУМ";
– вилучення користувача з ВЛЛ "СУМ";
– керування правами доступу користувачів ВЛЛ "СУМ".

Вхід користувача ВЛЛ "СУМ" до системи здійснюється через підсистему доступу, вікна якої зображено на рис. 3.3.

[16] Extensible Markup Language (XML) 1.0 [Електронний ресурс]: W3C Recommendation 04 February 2004. — Third Edition. — Режим доступу: http://www.w3.org/TR/2004/REC-xml-20040204/; Распределённые системы. Принципы и парадигмы / Э. Таненбаум, М. ван Стеен. — СПб.: Питер, 2003. — 880 с.; W3C WSDL 2.0 0 [Електронний ресурс]: Core Specifications ("Мова опису Web-сервісів (мова WSDL), версія 2.0"). — Режим доступу: www.w3.org/TR/wsdl20/.

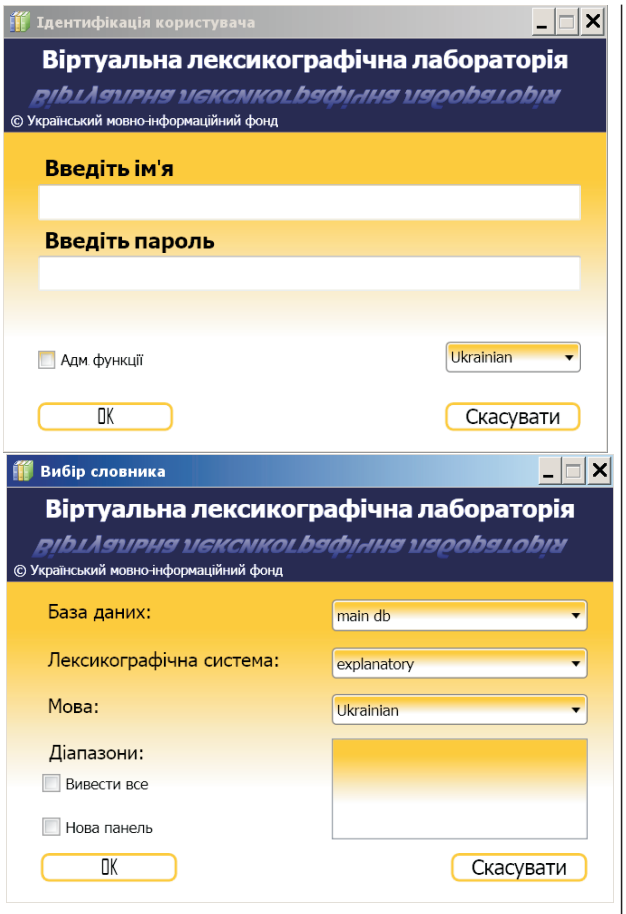

Рис. 3.3. Вікна входу до ВЛЛ

Функціональні можливості програмного комплексу ВЛЛ "СУМ" показано на рис. 3.4.

У головному вікні редагування лексикографічної інформації ВЛЛ "СУМ" ліворуч по вертикалі відображається реєстр Словника з такими стовпчиками:

– Реєстр — заголовне слово словникової статті;
– О — номер омоніма;
– В — ознака, чи опрацьована стаття видавничим редактором;
– Л — ознака, чи була стаття додана або змінена;
– Т — ознака, чи стаття опрацьована технологом.

Праворуч відображається текст словникової статті.

Кнопки в панелі інструментів мають таке призначення:

– "Додати" — ввести нову словникову статтю;
– "Редагувати" — редагувати словникову статтю;
– "Редагувати копію" — створити або редагувати альтернативну редакцію словникової статті;
– "Вилучити" — вилучити словникову статтю;
– "Скопіювати" — створити копію вибраної статті;
– "Історія редагування" — переглянути історію змін у словниковій статті;
– "Інші редакції статті" — відобразити вікно вибору альтернативних редакцій;
– "Записати статті" — зберегти вибрані статті або діапазон статей у HTML-форматі;
– "Записати фразеологічний індекс" — зберегти у HTML-форматі файл фразеологічного індексу для вибраного діапазону;
– "Роздрукувати статтю";
– "ЛЯП!" — позначити вибрану статтю як проблемну (або зняти позначку, якщо в неї внесено правки);
– "Перейти до слова" — звернення до статті через слово, яке вибране у тексті поточної словникової статті;
– "Повернутися" — повернення до попередньої статті;
– "Форум" — перейти до веб-форуму укладачів і технологів СУМа;
– "SQL:" — фільтрація реєстру Словника за довільною умовою у форматі SQL, яка вводиться в сусідньому рядку.

Також через меню програми доступні такі функції:

– установлення параметрів перегляду словникової статті (шрифт, позначки наголосу, необхідність виведення ілюстрації, виділення кольором нових та змінених фрагментів статті і т. ін.);
– вибір діапазонів реєстру за виконавцями — лексикографами, науковими редакторами і т. ін.;
– фільтрація реєстру за різними критеріями (статті, наявні або відсутні в 11-томному СУМі, додані та змінені статті, за частиною мови, за відсутністю тлумачень та ілюстрацій, за стилістичними ремарками, типовими формулами тлумачення і т. ін.);
– отримання статистичних показників (кількість усіх доданих та змінених статей, значень або ілюстрацій у будь-якому діапазоні реєстру, кількість знаків у статтях, діаграми за кількістю стилістичних ремарок і типових формул тлумачення);
– індексування словникових статей у потрібному діапазоні.

Вікно редагування словникової статті має вигляд, показаний на рис. 3.5.

Структура словникової статті має вигляд дерева, в якому представлені:

– "Блок" — блок тлумачень;
– "Тлум." — тлумачення;
– "Відт." — відтінок тлумачення;
– "Слсп." — СС;
– "Знач." — значення словосполучення;
– "*)тл." — частина тлумачення або відтінку;
– "Дер." — дериват фразеологізму;
– "Іл." — текстова ілюстрація.

Після вибору структурного елемента доступні такі функції:

"Додати" — додати структурний елемент. Можна додати елемент того ж рівня (наприклад, на рис. 3.5 додано тлумачення після "Тлум. 2", при цьому номери наступних тлумачень збільшаться на 1). Також можна додати елемент нижчого рівня (наприклад, до вибраного "Тлум. 2" — відтінок, ілюстрацію і т. ін., які будуть додані до вже існуючих — "Відт. 1" або "Іл. 3" відповідно);

"Вилучити" — вилучити вибраний структурний елемент та всі пов'язані з ним;

"Позиція" — переставити елемент статті на позицію того ж рівня, який вибирається зі списку (наприклад, "Тлум. 1" на рис. 3.5 можна переставити на 2-ге або 3-тє місце);

"-> відтінок" або "-> тлумачення" — перетворити тлумачення на відтінок або навпаки;

"В: введено" — ознака, чи опрацьована стаття видавничим редактором;

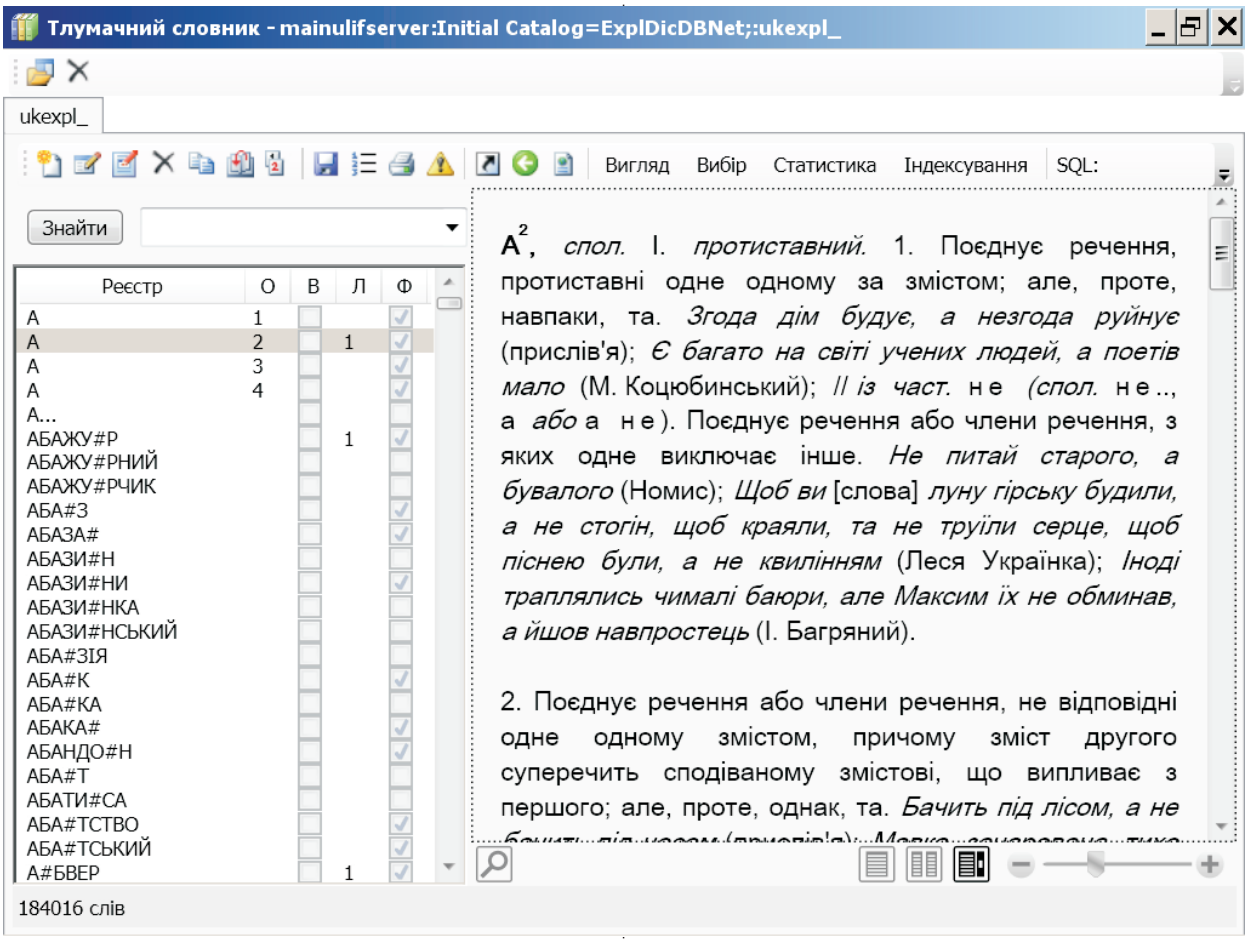

Рис. 3.4. Головне вікно редагування лексикографічної інформації ВЛЛ "СУМ"

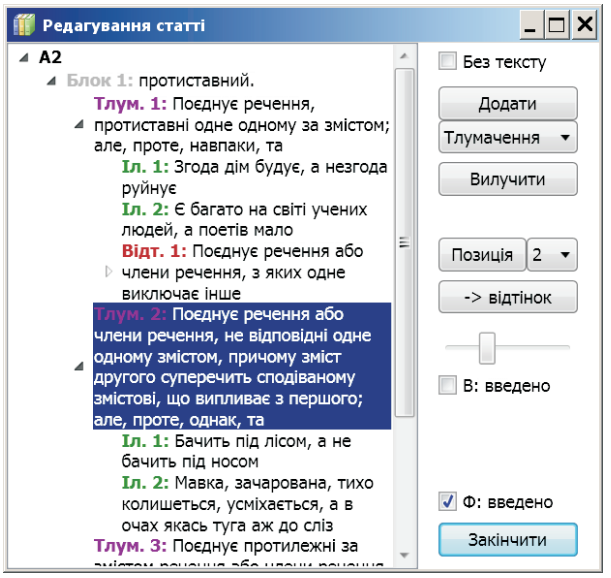

Рис. 3.5. Вікно редагування словникової статті

"Т: введено" — ознака, чи опрацьована стаття технологом;

"Закінчити" — завершити редагування статті.

Також можна встановити режим відображення дерева статті у спрощеному вигляді ("Без тексту") та обрати бажаний розмір шрифту у вікні.

Вікно редагування слова (рис. 3.6) дає можливість увести реєстрове слово, номер його омоніма та частину мови.

Якщо стаття відсильна, то встановлюється відповідна ознака і вводиться реєстрове слово, на яке потрібне відсилання. Тут є і поле для редагування лівої частини словникової статті та поле етимології слова (зарезервовано для наступних редакцій СУМа).

Вікно редагування словникової дефініції (рис. 3.7) набуває подібного вигляду для всіх елементів статей, які мають формулу тлумачення. У ньому представлено такі поля і функції:

– "№" — порядковий номер тлумачення (або іншого елемента статті) у межах одного рівня;

– "Вид:" — залежно від елемента статті може характеризувати його тип або не використовуватися;

– "Назва:" — для словосполучень та їх дериватів подає текст, для інших елементів не використовується;

– "Тлумачення:" — текст тлумачення;

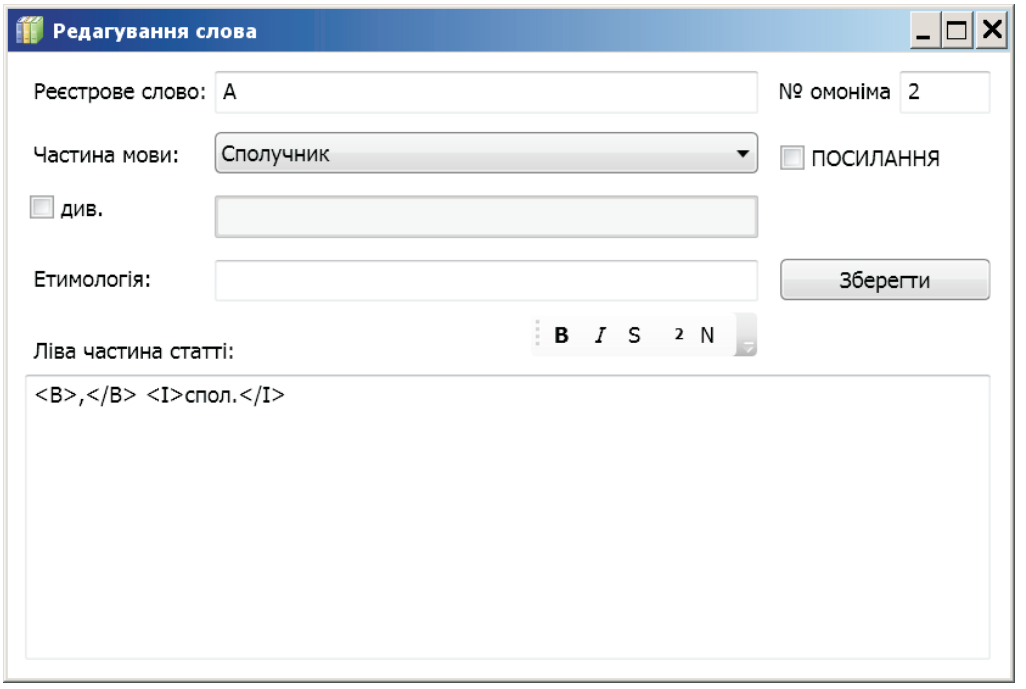

Рис. 3.6. Вікно редагування слова

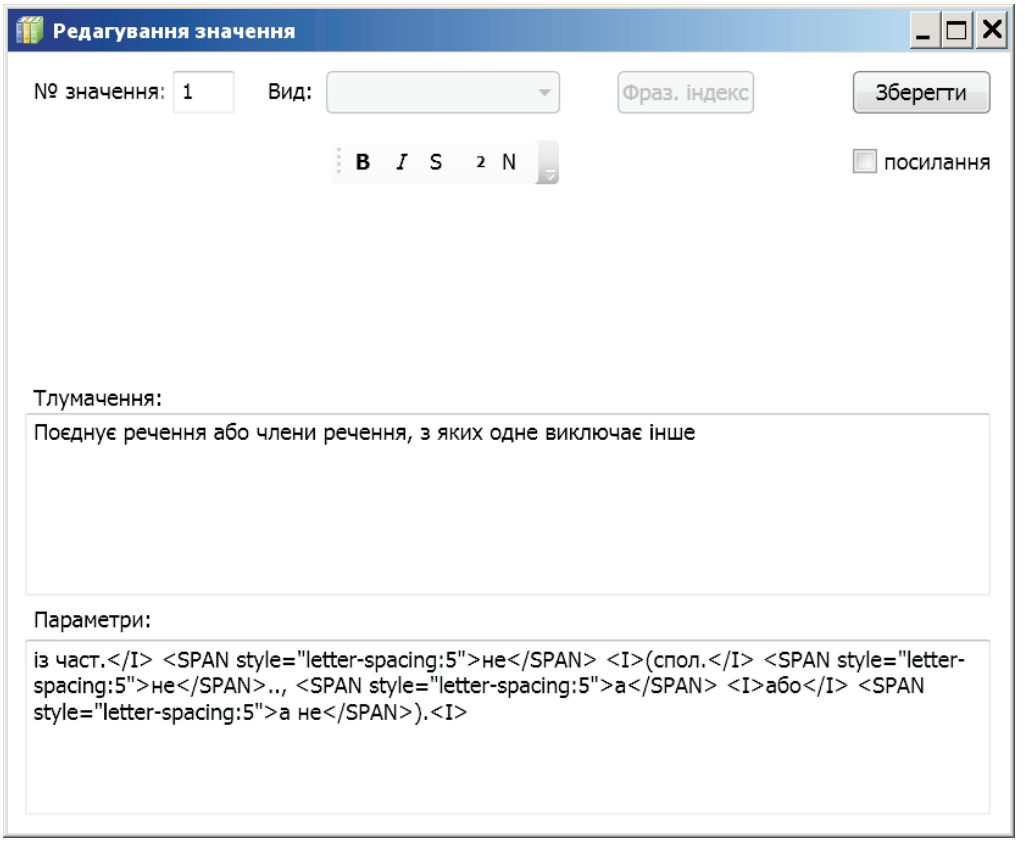

Рис. 3.7. Вікно редагування словникової дефініції

– “Параметри:” — граматичні позначки, стилістичні ремарки;

– “Зберегти” — зберегти зміни в базі даних;

– 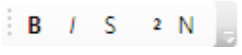 — панель редагування шрифтових тегів у тексті. Теги встановлюються для виділеного фрагмента тексту.

Перед збереженням у ЛБД виконується перевірка коректності введеного тексту на правильність розставлення HTML-тегів. Якщо знайдено помилки, то збереження не дозволяється, доки вони не будуть виправлені. Перевірку можна відключити натисненням відповідної комбінації клавіш.

Для редагування ілюстрацій у програмі є вікно, яке має подібний вигляд та набір функцій.

Серед інших допоміжних функцій програми редагування зазначимо:

– редагування фразеологічного індексу (додавання або вилучення реєстрових слів, пов’язаних із вибраним фразеологізмом);

– редагування стоп-слів, які не підлягають індексації або повинні бути проіндексовані автоматично;

– автоматизоване введення похідних слів для доданого слова залежно від його частини мови;

– блокування окремих діапазонів реєстру від редагування та зняття цього блокування.

Застосування інструментального комплексу “СУМ” у формі ВЛЛ продемонструвало високу ефективність у процесі укладання СУМ-20, дозволивши сформувати корпус Словника за відносно короткий час і надавши можливість безперервного його розвитку та вдосконалення шляхом моніторингу динаміки української мови.

3.4. Лінгвістичний корпус

Необхідним елементом комп’ютерної технології нового СУМа став лінгвістичний корпус, який прийшов на зміну традиційній лексичній картотеці й відіграв роль одного з основних джерел текстово-ілюстративного матеріалу до СУМ-20. Оскільки корпусна лінгвістика є досить новим напрямом лінгвістичного дослідження й досі у вітчизняній лексикографічній практиці не застосовувалася, розглянемо основні її аспекти і будову та функції Українського національного лінгвістичного корпусу (УНЛК), створеного в Українському мовно-інформаційному фонді, а також його використання при укладанні СУМ-20.

У загальному розумінні лінгвістичний корпус — це представлений в електронному вигляді, великий за обсягом, уніфікований, структурований, розмічений і філологічно компетентний масив мовних даних, доповнений системою керування — універсальними програмними засобами для пошуку різноманітної лінгвістичної інформації[17]. Обсяги мовного матеріалу, який залучається до мовознавчого дослідження, комплексність, оперативність опрацювання зазначеного матеріалу та можливість прямого доступу до великої кількості лінгвістичних фактів — це ті переваги, які надає лінгвістичний корпус досліднику.

Сервіс УНЛК акумулює функціональні можливості сервісів інших інформаційно-лексикографічних систем, а саме — електронної бібліотеки, граматичного словника, інтегрованої лексикографічної системи “Словники України”, а також функцій повнотекстового пошуку. До всіх перерахованих систем розроблено окремі клієнтські програми, що забезпечують інтерфейси роботи з ними. УНЛК надає єдиний інтерфейс до всіх цих сервісів, створюючи ефект роботи з єдиною системою.

Кожен зазначений сервіс відповідає за функціональність певної лексикографічної системи окремо, а взаємодія цих сервісів разом у програмному комплексі УНЛК створює необхідне середовище обробки та збереження інформаційних ресурсів.

У системі УНЛК виділяються дві основні підсистеми: бібліографічна та повнотекстова. Бібліографічна частина являє собою електронну бібліотеку — колекцію електронних ресурсів, яка є основою для розробки будь-якого корпусу. Тому бібліографічна підсистема служить інструментом для збирання, збереження, моделювання й використання природномовної інформації в цифровому вигляді і становить невід’ємну частину УНЛК. Вона виконує роль багатофункціональної інформаційної системи, яка акумулює інформацію різних видів. Ефективність електронної бібліотеки можлива лише за умови використання чіткої та прозорої схеми представлення метаданих об’єктів збереження. Питання стандартизації опису даних розглядається як у межах кожної установи, так і на державному та міжнародному рівнях. Це питання є складним, адже сучасні розвинені стандарти бібліографічного опису налічують тисячі полів. Їх семантика не завжди однозначна, що стає причиною колізій при інтеграції ресурсів. Проте ми не виключаємо необхідності дотримання встановлених стандартів. Однак, як переконує практика, при створенні колекцій об’єктів різнорідної природи для різних масивів об’єктів використовуються різні підмножини відповідного стандарту — формат опису даних.

Це питання розглядається з позиції системотехніки організації електронної бібліотеки. Якщо внутрішню структуру збереження метаданих тісно пов’язують зі встановленим форматом опису даних, виникає проблема масштабованості системи. Будь-яка зміна формату (навіть незначна) викликає лавиноподібну зміну всього програмного комплексу, що, у свою чергу, призводить до необхідності розробки окремих програмних систем для різних колекцій або спричиняє неперервний процес розробки та супроводження програмної системи. Розв’язанням цієї проблеми може стати відмова від прив’язування структури бази даних збереження метаданих об’єктів електронної бібліотеки до конкретних даних. Оперування поняттями архітектури системи переносить відповідність даних до сутностей з рівня логіки роботи з даними на рівень логіки застосувань. Подібний підхід дозволив спроектувати базу даних у такий спосіб, щоб вона служила універсальним сховищем збереження метаданих різної природи, а її структура не залежала від формату опису об’єктів збереження.

Формат опису об’єктів, що зберігаються в базі даних, визначає адміністратор системи. Для цього створено спеціальну підсистему (її вхідне вікно показане на рис. 3.8), в якій адміністратор може визначити всі можливі характеристики, за якими будуть описуватися об’єкти. Вони використовуються при внесенні метаінформації про об’єкт.

[17] *Широков В. А., Бугаков О. В., Грязнухіна Т. О. та ін.* Корпусна лінгвістика. — К.: Довіра, 2005. — С. 11—17.

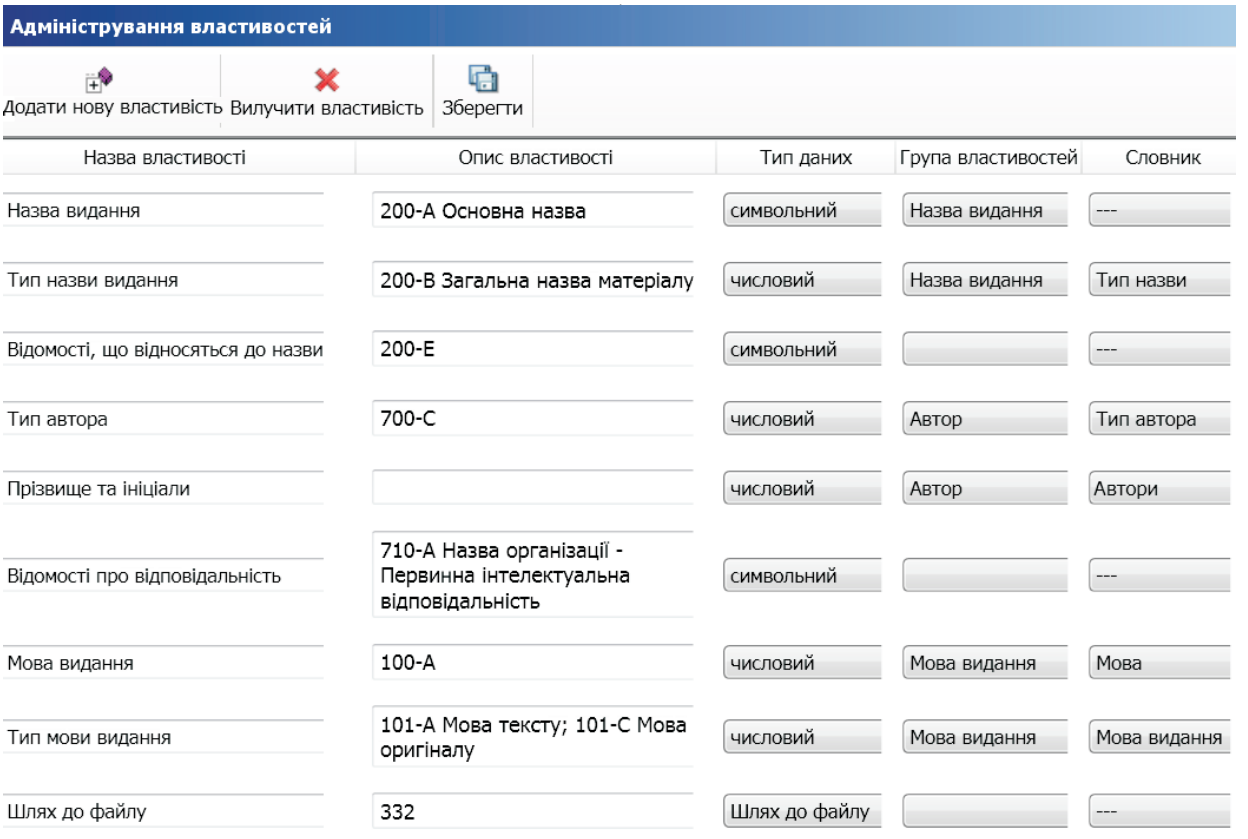

Рис. 3.8. Підсистема редагування формату опису об'єктів збереження

У режимі редагування адміністратор може визначити назву характеристики, що виводиться на екран, зазначити інформацію про додаткові домовленості, відповідність стандарту, додати коментарі, які допоможуть користувачеві точніше з'ясувати зміст тієї чи іншої назви. Адміністратор визначає також типи значень, яких може набувати конкретна характеристика. Відповідно до зазначеного вище автоматично генеруються форми для введення значень, будуються пошукові запити, внесена інформація перевіряється на коректність уведення та при обробці даних викликаються потрібні функції.

У системі для метаданих визначено п'ять можливих типів: символьний, числовий, дата, шлях до файлу та блоб-об'єкт. Як видно з назв типів, метаданими можуть виступати не лише текстові та числові дані, але й посилання на документи, що зберігаються у файловій системі сервера або ж будь-які двійкові дані, занесені в базу (наприклад, фото, аудіо, відео).

Певні характеристики можуть набувати значення з обмеженої множини значень. Для полегшення роботи з такими характеристиками в системі передбачена можливість підключення певних словників значень. В адміністратора системи є можливість створити новий або ж відредагувати існуючий словник. Він може бути двох видів: закритий або відкритий. Словники відкритого типу можуть бути відредаговані бібліографом системи, а закриті словники доступні для редагування лише адміністратору. Приміром, до характеристики "мова видання" під'єднано словник, де визначено назви мов за відповідним стандартом.

Наступний параметр характеристики, який адміністратор може змінювати, — це група. Деякі підмножини характеристик можуть бути пов'язані в логічні групи — наявність однієї з характеристик в описі об'єкта вимагає обов'язкової наявності всіх інших характеристик з цієї групи. Форми для заповнення значень елементів групи генеруються окремо для кожної з груп. Останній із параметрів характеристики — можливість повторення, що визначає унікальність наявності характеристики в межах опису одного об'єкта.

Наступним етапом налаштування системи є створення профілів характеристик, під якими розуміється певна підмножина характеристик із загальної множини. Кожний користувач має можливість вибору (визначення) певного профілю (профілів) для пошуку та заповнення даних.

До функцій адміністрування системи входить редагування інформації про користувачів і визначення рівня доступу до системи. Таких рівнів у системі передбачено чотири: читач, бібліограф, адміністратор і адміністратор системи.

Функції бібліографа системи полягають у наповненні бази об'єктів збереження. Наприклад, для УНЛК — це внесення літературного джерела до бази, заповнення необхідної метаінформації джерела, процес підготовки тексту до повнотекстової індексації. Якщо в системі працює одночасно кілька бібліографів, є можливість переглянути статистику поповнення бази даних одним із бібліографів за певний період.

Пошук за бібліографічними реквізитами (рис. 3.9) є функцією, доступною широкому колу користувачів. Пошукове поле користувач обирає самостійно з полів, що увійшли до пошукового профілю. Якщо це текстове поле, то користувач уводить інформацію, якщо ж поле має обмежену множину значень, то користувач обирає пошукове значення з відповідного словника. Для розширеного пошуку використовується об'єднання результатів за логікою "і" чи "або". Додатковими параметрами пошуку є ознака наявності у джерела його повного тексту для повнотекстового індексу, а також ознаки індексації.

Результати пошуку представляються у вигляді списку бібліографічних описів (рис. 3.10). Користувач має можливість переглянути повний список бібліографічних реквізитів для кожного об'єкта, переглянути ресурс (повний текст за його наявності), а також записати в окремий файл результати пошуку.

Друга можливість доступу до об'єктів — це повнотекстовий пошук (рис. 3.11).

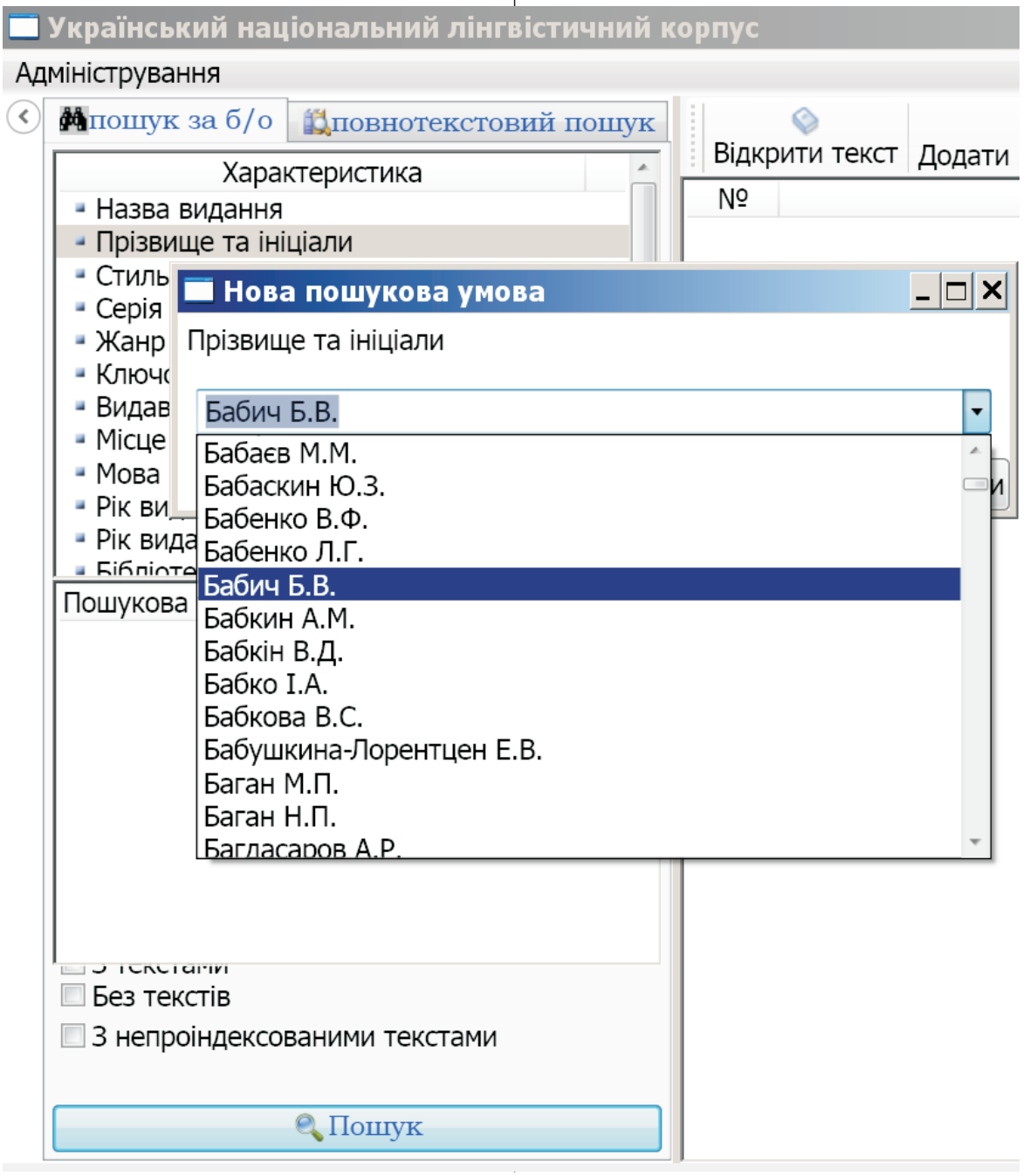

Рис. 3.9. Пошук за елементами бібліографічного опису

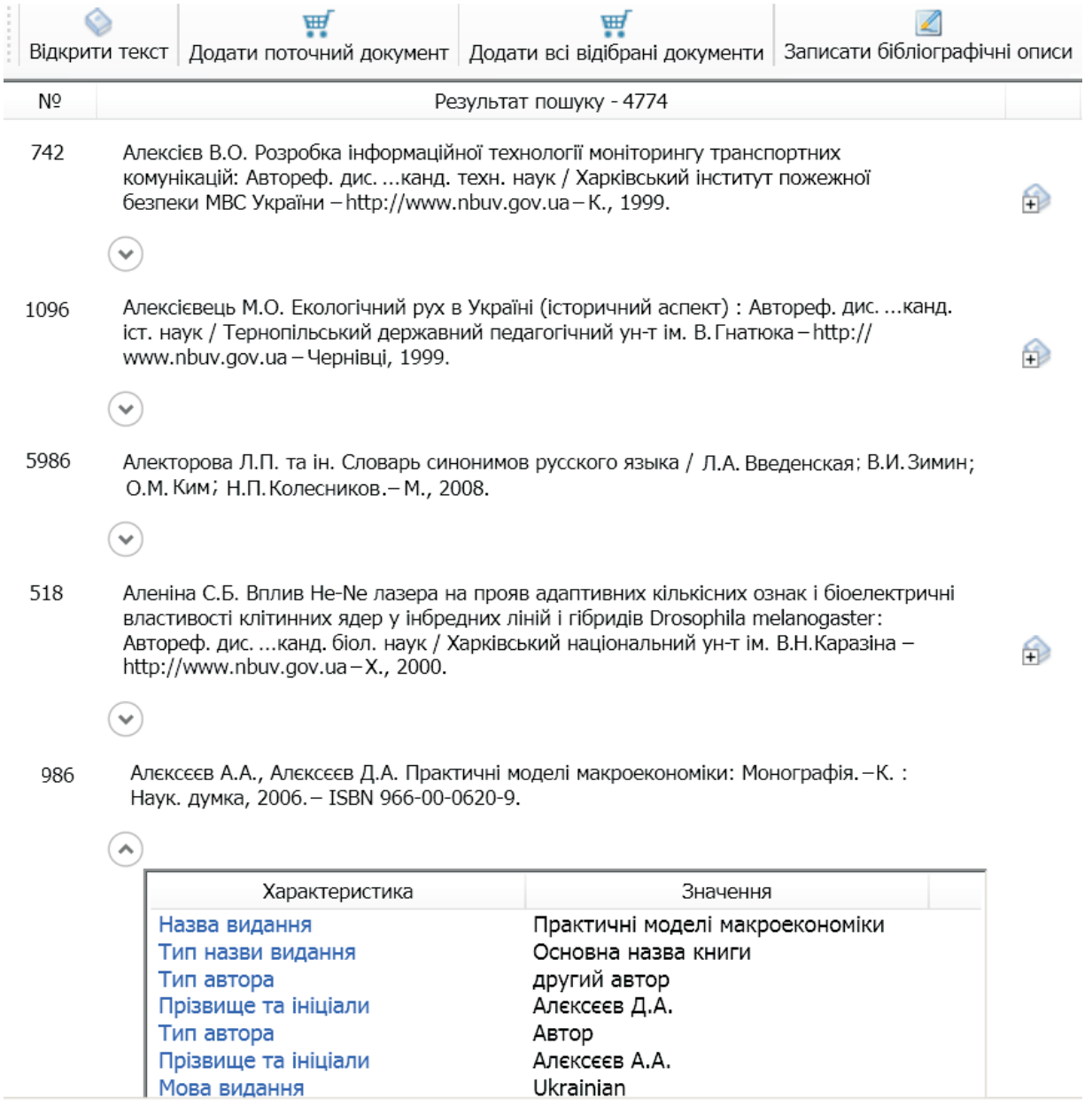

Рис. 3.10. Результати пошуку за елементами бібліографічного опису

Користувач уводить пошукову фразу, задає максимально бажану кількість слів між пошуковими та обирає додаткові параметри повнотекстового пошуку, а саме:

– урахування порядку слів;
– пошук у певній підмножині об'єктів;
– використання процедури лематизації (зведення текстового слова до початкової форми);
– використання синонімічної ЛБД;
– використання певних синонімічних рядів;
– вибір граматичних параметрів для кожного слова, що входить у пошуковий фрагмент.

Результатом повнотекстового пошуку є список бібліографічних описів. Але, на відміну від пошуку за бібліографією, користувач отримує прямий доступ до кожної локалізації пошукового фрагмента в тексті, тобто до всіх контекстів, які містять пошуковий фрагмент. Обравши джерело, користувач може переглядати контексти, де пошуковий фрагмент виділено червоним кольором. Розмір (довжину) контексту можна змінювати. Кожне слово з контексту (не лише пошукове) з'єднане зі словниками: граматичним, тлумачним і словником синонімів. Для подальшої обробки всі контексти або контексти певного джерела можуть бути записані в HTML-файл із зазначенням джерела контексту, часу створення та пошукової фрази (рис. 3.12).

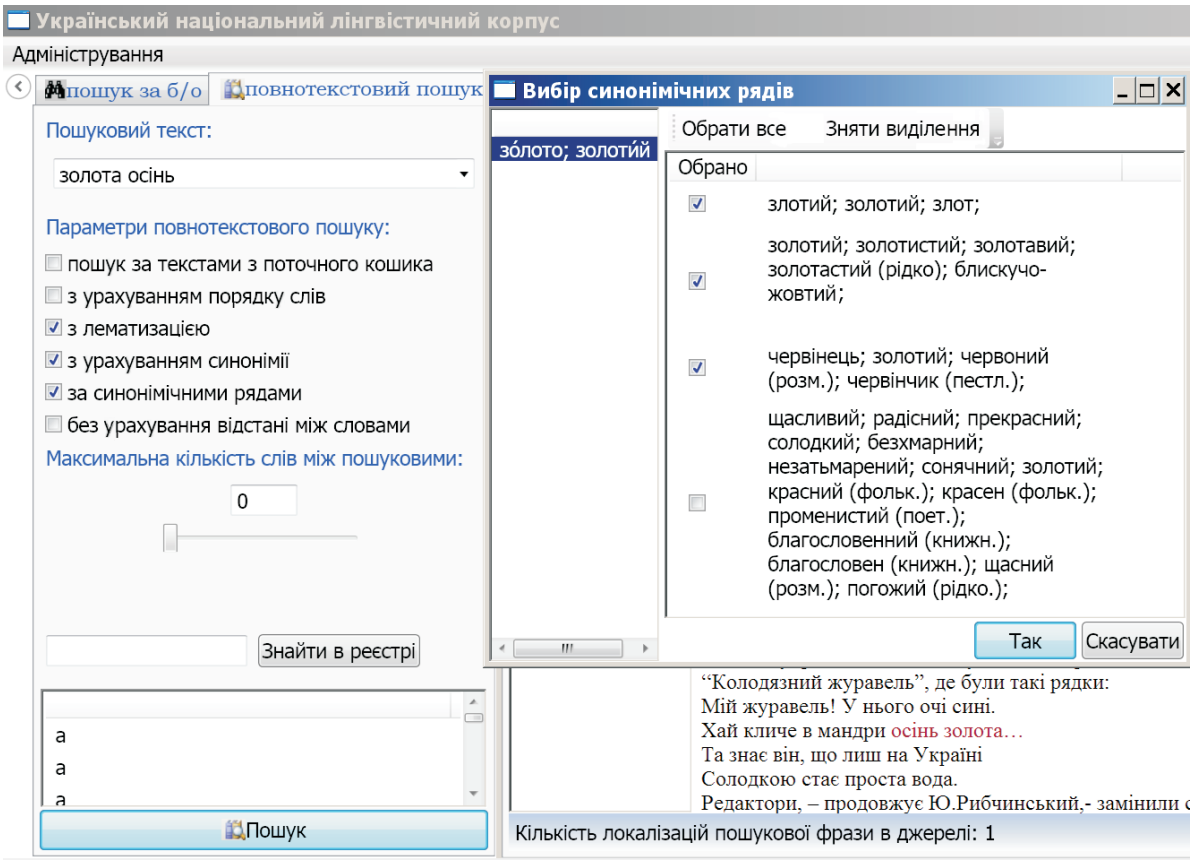

Рис. 3.11. Вікно повнотекстового пошуку

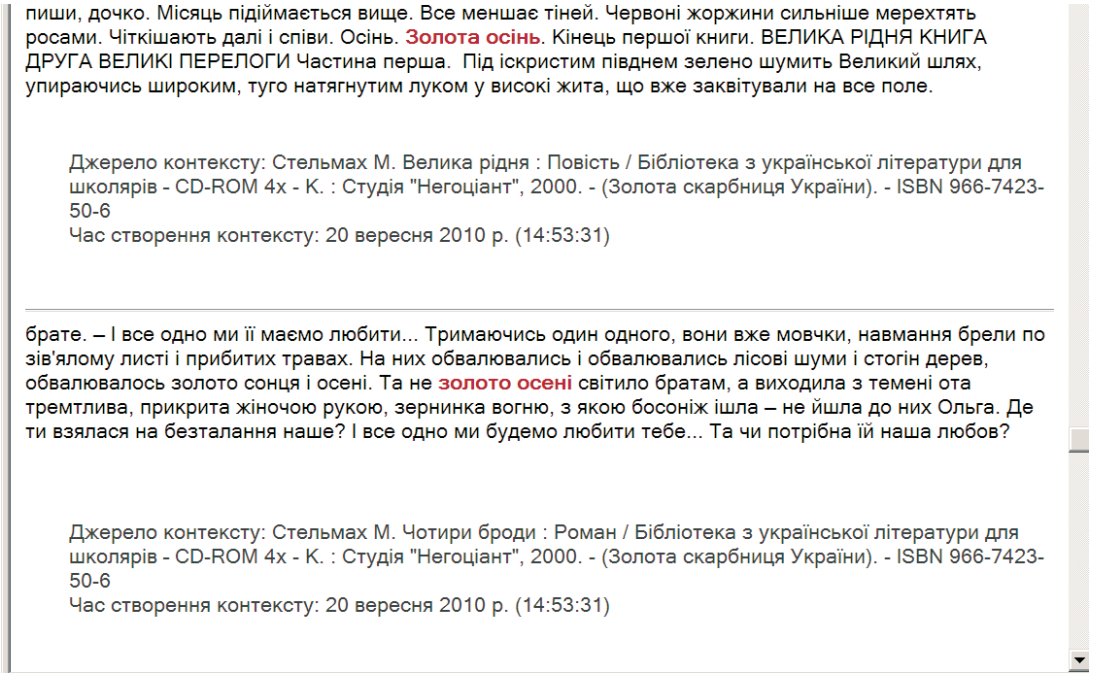

Рис. 3.12. Результати повнотекстового пошуку

Ще одним засобом для створення користувацьких наборів даних у системі є так званий кошик, тобто тимчасове сховище. Користувач може відібрати об'єкти збереження, які його цікавлять, з різних пошукових запитів і зберегти образ даних для подальшої роботи в інших сеансах. Користуючись таким інструментом, дослідник може відібрати джерела певного автора, стилю чи жанру і працювати лише з цією частиною корпусу; фактично ця процедура дає можливість виділити із загального корпусу свій власний підкорпус, орієнтований на розв'язання особистих завдань. Такий підхід дозволив відмовитися від ідеї створення "еталонного корпусу", оскільки ідея еталонності, з нашого погляду, є занадто суб'єктивною і до того ж відсікає можливість дослідження засобами корпусу "нееталонних", аномальних мовних явищ. Не зовсім вдалою, на нашу думку, є ідея виваженого, або збалансованого, корпусу, що передбачає реалізацію попередньо заданих співвідношень об'ємів літературних джерел, які належать до різних стилів, жанрів, епох і т. ін. Адже універсальних критеріїв виваженості, або збалансованості, немає, і всі спроби у цьому напрямі відбивають лише особисті погляди їх авторів.

Таким чином, реалізовані в УНЛК функції "кошика" дозволяють породжувати в режимі реального часу та в рамках єдиного лінгвістичного корпусу віртуальні "підкорпуси", які моделюють ті або інші лінгвістичні ефекти, із забезпеченням кожному дослідникові можливостей реалізації його власних уявлень про еталонність, виваженість і збалансованість.

Для об'єктів, занесених до "кошика", дозволено стандартні функції доступу до тексту, перегляду бібліографічного опису, а також додаткові функції перегляду статистичних параметрів і запису вихідних текстів на клієнтську машину.

На сьогодні УНЛК містить 4259 літературних джерел обсягом 1,09 Гб, що налічують понад 64 млн слововживань.

Розділ 4. ОРГАНІЗАЦІЯ ЛЕКСИКОГРАФІЧНОГО ПРОЦЕСУ ПРИ УКЛАДАННІ СУМ-20

Лексикографічну роботу зі створення СУМ-20 організовано за принципом лексикографічного конвеєра[18]. Згідно з цим принципом вона зосереджується в описаному вище технологічному середовищі "СУМ", де весь лексикографічний процес розподіляється за послідовностями взаємопов'язаних і взаємозалежних кроків із одночасним виконанням певних операцій над лексикографічними об'єктами. Основним лексикографічно-технологічним "кластером" — науково та організаційно визначеним "квантом" лексикографічної інформації — тут виступає так званий технологічний том (Т-том). Він являє собою певний (загалом незв'язний) фрагмент Словника, закріплений за певним колективом лексикографів, який при укладанні першої редакції складався з п'яти осіб: науковий редактор технологічного тому — керівник лексикографічної групи, три лексикографи і комп'ютерний технолог. У такий спосіб сформовано дев'ять Т-томів і відповідно — дев'ять лексикографічних груп, за кожною з яких закріплено певні діапазони опрацювання Словника (їх наведено у табл. 4.1). Складено поточні перспективні плани опрацювання лексикографічної інформації (розширення реєстру, дослідження семантики, формування словникових дефініцій, добір текстово-ілюстративного матеріалу тощо), хід виконання яких контролювався менеджментом проекту "СУМ". Кожний фрагмент Словника, опрацьований лексикографічною групою, подавався головному науковому редакторові, а після врахування його зауважень — до науково-видавничого редагування. Схему, яка діяла при укладанні першої редакції СУМ-20, у другій редакції було дещо модифіковано. На рис. 4.1 наведено фрагмент загальної організаційно-технологічної схеми створення лексикографічної системи (ЛС) СУМ у такому середовищі.

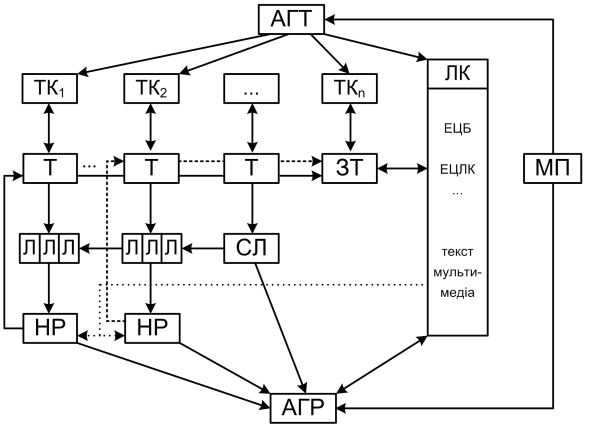

АГР – адміністрація головного редактора
АГТ – адміністрація головного технолога
ЕЦБ – електронно-цифрова бібліотека
ЕЦЛК – електронно-цифрова лексична картотека
ЗТ – зведення комп'ютерної інформації
Л – лексикограф
ЛК – лінгвістичний корпус української мови
МП – менеджер проекту
НР – науковий редактор
СЛ – спеціальна лексикографія
ТКі – технологічні комплекси ЛС СУМ
Т – комп'ютерний технолог

Рис. 4.1

[18] Див.: *Широков В. А., Манако В. В.* Технологічний комплекс зі створення фундаментальної академічної лексикографічної системи "Словник української мови" // VII Міжнар. наук.-практ. конф. "Інформаційні ресурси наук.-техн. інформації: проблеми створення і використання". — К.: УкрІНТЕІ. — 2000. — С. 121—124; *Широков В. А., Манако В. В.* Організація ресурсів Національної словникової бази // Мовознавство. — 2001. — № 5. — С. 3—13; *Широков В. А.* Феноменологія лексикографічних систем. — К.: Наук. думка, 2004. — С. 301—303; *Манако В. В., Якименко К. М.* Автоматизоване тестування тексту фундаментальної академічної лексикографічної системи "Словник української мови" // MegaLing-2006. Горизонти прикладної лінгвістики та лінгвістичні технології: Доп. Міжнар. конф., Партеніт, 20—27 вер. 2006 р. / Ред. В. А. Широков, С. С. Дикарєва. — Сімферополь: "ДиАйПи". — 2006. — С. 150; *Якименко К. М.* Системотехніка та технологія лексикографічних систем семантичного типу: Дис. ...канд. техн. наук. — К., 2006. — 18 с.; *Манако В. В., Якименко К. М.* Технологические аспекты создания текста первого тома фундаментальной академической лексикографической системы "Словарь украинского языка" // Прикладна лінгвістика та лінгвістичні технології: MegaLing-2007: Зб. наук. пр. / Редкол.: Ю. Д. Апресян та ін. — К.: Довіра. — 2008. — С. 233—242.

Наведений фрагмент ілюструє організацію взаємодії менеджменту проекту ЛС СУМ (В. В. Манако та Ю. В. Леонтьєв), адміністрації головного наукового редактора (головний науковий редактор — В. М. Русанівський, його заступники, наукові редактори і лексикографи) та адміністрації головного технолога (керівник О. Г. Рабулець, головний програміст К. М. Якименко, комп'ютерні технологи С. І. Волошина, І. М. Кондрачук, М. П. Слабковська).

Основними кроками лексикографічної роботи зі створення СУМ-20 стали такі:

– парсинг СУМ-11 та формування ЛБД "СУМ";

– укладання на основі цієї ЛБД протягом 2001—2006 років першої редакції СУМ-20 (далі СУМ-20-1) у вигляді дев'яти технологічних томів ЛС СУМ загальним обсягом близько 174 тис. словникових статей;

– створення на основі дев'яти видавничо-технологічних томів першої редакції нового Словника вісімнадцяти видавничо-технологічних томів другої його редакції (далі СУМ-20-2) та формування першого тому СУМ-20-2 (А — Б).

У СУМ-20-1, як показано в табл. 4.1, специфіковано 63 частини, які, відповідно до затвердженої організаційно-технологічної схеми, обробляли 34 лексикографи, 9 наукових редакторів, головний науковий редактор і 4 технологи технологічних томів.

Таблиця 4.1

№ Т-тому	Науковий редактор Т-тому	Специфікація Т-тому (ТТ)
1	О. О. Тараненко	А, Д, Е, Є, Ж, И, І, Ї, Й, М, Р — розвиватися
2	С. Я. Єрмоленко	Б, Л, П — переступник, розвиднитися — ряхтливий
3	Н. Г. Озерова	В, перестьобувати — підслизовий, У
4	В. Б. Фридрак	Г, Ґ, К, О
5	Л. Л. Шевченко	З, підсліджувати — пов'ючити
6	В. В. Чумак	Н, пов'язаний — покалічитися, Т
7	В. М. Брицин	по-калмицьки — промовницький
8	Г. М. Ярун	промовчаний — пропурхнути, С
9	М. М. Пещак, В. О. Винник	пропуск — п'ять, Ф, Х, Ц, Ч, Ш, Щ, Ь, Ю, Я

Лексикографи технологічних томів: Г. Н. Горюшина, Н. Є. Лозова, І. А. Самойлова (перший Т-том); С. П. Бибик, С. Я. Єрмоленко, Н. М. Неровня, Г. М. Сюта (другий Т-том); І. С. Гнатюк, Г. І. Лиса, Л. М. Стоян (третій Т-том); Л. В. Мовчун, О. М. Тищенко, Т. О. Федоренко, В. Б. Фридрак (четвертий Т-том); М. П. Годована, Т. Я. Марченко, О. А. Стишов, Л. Л. Шевченко (п'ятий Т-том); В. М. Білоноженко, І. О. Борисюк, І. А. Казімірова, В. В. Чумак (шостий Т-том); В. М. Брицин, І. Ю. Гальчук, В. В. Дятчук, О. І. Скопненко (сьомий Т-том); А. К. Мойсієнко, Л. О. Ставицька, Г. М. Ярун, Н. Ю. Ясакова (восьмий Т-том); С. О. Вербич, Л. Е. Пшенична, Н. М. Сухарина (Заїка) (дев'ятий Т-том).

На базі дев'яти технологічних томів сформовано дев'ять видавничо-технологічних томів, упорядкованих за абеткою. Протягом 2004—2005 років виконано науково-видавниче редагування першого видавничо-технологічного тому СУМ-20-1 (А — горішок; перша редакція). Науковий редактор — Н. Г. Озерова, лексикографи: Г. Н. Горюшина (А, 422 стор.), Г. М. Сюта (Б, 806 стор.), І. С. Гнатюк (В — від'єднувати, 1315 стор.), Г. І. Лиса (від'ємний — віяльце, 586 стор.), І. В. Кришан (віяний — в'ятір, 504 стор.), Л. В. Мовчун (Г — говорильня, 437 стор.), В. Б. Фридрак (говорити — горішок, 126 стор.). Відповідальний видавничий редактор — А. Я. Бельдій, керівник групи видавничих редакторів — Л. В. Туник, видавничі редактори першої редакції першого видавничо-технологічного тому — Г. С. Балабан, О. А. Дітель, Л. М. Кудрявкіна, Є. І. Мазніченко, Н. М. Максименко, О. В. Осадча, Л. С. Шорубалка, М. А. Щипська, Л. К. Ярошевська.

На початку 2007 року на базі дев'яти видавничо-технологічних томів першої редакції СУМ-20 специфіковано 18 видавничо-технологічних томів і поставлено завдання — створити другу редакцію СУМ-20. Друга редакція лексикографічно опрацьовується переважно співробітниками Українського мовно-інформаційного фонду Національної академії наук України. Відзначимо, що вихідний текст першого тому другої редакції сформовано лексикографами Фонду в режимі прямого доступу до ЛБД (а не в режимі опосередкованого доступу через комп'ютерних технологів), що дозволило різко підвищити продуктивність та якість їхньої роботи. Саме тоді розпочалася промислова експлуатація Віртуальної лексикографічної лабораторії "СУМ".

В укладанні першого тому СУМ-20-2 (А — Б; друга редакція) взяли участь: Л. Л. Шевченко (А — аннамці), В. В. Чумак (аннібалів — аятола, Б — балухи), Г. М. Ярун (балцанка — бенетити), І. В. Шевченко (бенефіс — божеволіти), О. В. Бугаков (Боженька — бусольний), В. М. Білоноженко (бустер — бязь). Лексикографічну працю з укладання усталених словосполучень у СУМ-20-2 здійснювала В. М. Білоноженко. Обов'язки наукового редактора першого тому виконувала Н. Г. Озерова. Науковими консультантами СУМ-20-2 були: з граматичних питань — О. О. Тараненко, з питань стилістики та культури мови — С. Я. Єрмоленко, із редакційної роботи — Л. В.Туник. Редакторську роботу виконувала Н. В. Щербакова. Технологічну підтримку лексикографічної роботи здійснювали: О. Г. Рабулець (керівник технологічної групи до 2010 року), К. М. Якименко (головний технолог-програміст), Н. М. Сидорчук (програміст і системний адміністратор лінгвістичного корпусу) та комп'ютерні технологи С. І. Волошина, І. М. Кондрачук, М. П. Слабковська. Індекс першого тому СУМ-20-2 формували М. Ю. Кригін та І. В. Остапова. Менеджерами другої редакції були В. В. Манако та Ю. В. Леонтьєв (планування і контроль робіт, розроблення технологічних схем, організація робіт із розроблення та проведення автоматизованого тестування ЛБД ЛС СУМ, взаємодія з видавництвом). Видавничі редактори першого тому СУМ-20-2 — працівники Державного науково-виробничого підприємства «Видавництво "Наукова думка" НАН України» — Г. С. Балабан, Н. М. Максименко і К. С. Чайка. Загальне наукове керівництво здійснював В. А. Широков.

Рецензенти першого тому: доктор філологічних наук, професор М. П. Кочерган, доктор філологічних наук, професор Л. І. Мацько, доктор філологічних наук, професор А. К. Мойсієнко, академік НАН України Г. П. Півторак, доктор філологічних наук, професор М. Я. Плющ.

У процесі оновлення фундаментальних лексиконів завжди виникають питання: наскільки нова лексикографічна праця є насправді новою? Чи достатньо мовних інновацій уведено до словника, щоб уважати результат виконаної роботи справді новим словником? Ще глибші та складніші проблеми виникають при бажанні встановити кількісні характеристики новизни та оригінальності лексикографічної праці. Слід зауважити, що досі чітких критеріїв новизни словників у світовій лексикографічній теорії не вироблено. За лексикографічною традицією (яка передається лише в усній формі — від одного покоління лексикографів до наступного) прийнято, що словник є новим, якщо його зміст відрізняється від прототипу не менше як на 15 %. Але як вираховувати відсотки — це питання вже не уточнюється і, у свою чергу, породжує багато нових питань. Зрозуміло, що автори СУМ-20 також неодноразово про це дискутували.

Застосування комп'ютерних технологій лексикографування при укладанні СУМ-20 дозволило вперше в українському мовознавстві розпочати роботу з фундаментальної лексикографічної статистики. Наведемо деякі статистичні параметри СУМ-11 та СУМ-20, аналіз яких дає можливість здійснити своєрідну кваліметрію словникових текстів, на основі чого читач може зробити аргументований висновок про те, що СУМ-20 є цілком новою лексикографічною працею, оскільки він радикально відрізняється від СУМ-11. Статистичні дані стосуватимуться діапазону першого тому (А — Б) СУМ-20, оскільки він повністю завершений, у той час як до наступних діапазонів ще будуть внесені зміни, і цей процес триватиме аж до виходу в світ останнього тому.

Наприклад, у табл. 4.2 наведено статистичні дані про відносні обсяги діапазону першого тому (А — Б) для першої та другої редакцій:

Таблиця 4.2[19]

Назва показника	СУМ-20-1	СУМ-20-2	Збільшення у СУМ-20-2 порівняно із СУМ-20-1, %
Словникові статті	9665	11531	19,31
Знаки у словникових статтях	2841457	3921919	38,02
Ілюстрації	18250	26406	44,69

З таблиці видно, що друга редакція першого тому СУМ-20 значно відрізняється від першої: реєстр збільшився майже на 20 %, практично вдвічі виросла кількість ілюстрацій, на 38 % збільшився загальний обсяг лексикографічного матеріалу. Отже, і з традиційного лексикографічного погляду другу редакцію СУМ-20 можна вважати новим словником навіть порівняно з його першою редакцією. При цьому кількісні показники, звичайно, зовсім не відбивають тих фактичних змін, які були зроблені лексикографами у процесі дослідження розвитку семантичної структури лексики та системи словосполучень.

У табл. 4.3 наведено докладні статистичні дані щодо відносних пропорцій лексикографічних параметрів діапазону першого тому СУМ-11 і СУМ-20 (друга редакція).

Таблиця 4.3

Назва показника	СУМ-11	СУМ-20-2	Збільшення у СУМ-20-2 порівняно із СУМ-11, %
Словникові статті	6303	11531	82,94
Знаки у словникових статтях	1786334	3921919	119,55
Тлумачення реєстрових слів, у т. ч.:	9577	14346	49,80
— значень;	8495	13079	53,96
— відтінків значень	1082	1267	17,10
Ілюстрації	11604	26406	127,56
Усталені словосполучення, у т. ч.:	643	2252	250,23
— СС;	439	522	18,91
— еквіваленти слів;	0	6	—
— термінологічні словосполучення;	51	479	839,22
— фразеологізми	153	1245	713,73

З таблиці помітно, що обсяг діапазону А — Б у СУМ-20, порівняно із СУМ-11, зріс більш ніж удвічі. Обсяг реєстру майже подвоївся. На 127 % виросла кількість ілюстрацій, що є свідченням великої роботи з добору текстово-ілюстративного матеріалу, оскільки в 11-томнику значна кількість реєстрових слів та їх значень не проілюстрована. У новому ж Словнику такі випадки поодинокі й умотивовані: ілюстрації не подаються лише тоді, коли вони справді не потрібні. Особливо помітне зростання спостерігається у системі усталених словосполучень. По-перше, тут з'явився якісно новий елемент — еквіваленти слова, що є свідченням розвитку мовознавчої теорії за період, який пройшов від часу видання 11-томника. Велике — понад 700 % — зростання числа фразеологізмів пояснюється значною роботою, яку виконала українська лексикографія упродовж останніх 30 років. Зокрема, до нового тлумачного Словника практично повністю включено матеріали фундаментальних словників: "Фразеологічного словника української мови" у двох книгах, виданого у 1993 році, та "Словника фразеологізмів української мови", що вийшов друком у серії "Словники України" у 2003 році. Особливо новий Словник поповнився термінологічними словосполученнями — їх загальна кількість у першому томі виросла більше як у вісім разів, що є свідченням мовної динаміки, спричиненої науково-технічними революціями, які відбулися і відбуваються починаючи з кінця 70-х років минулого століття, а також змінами у суспільно-політичній системі.

Саме цими факторами пояснюється динаміка вживання галузевих ремарок у СУМ-20 порівняно із СУМ-11, яку відображено в таблиці 4.4 (наведено лише ті ремарки, збільшення яких перевищує 100 %). При цьому слід зауважити, що ряд ремарок був відсутній у діапазоні А — Б 11-томника (біблійне слово (вислів), ветеринарія, друкарська справа, екологія, жаргонне слово, інформатика, палеонтологія, релігія та ін.).

[19] Тут і далі всі зіставлення статистичних показників (СУМ-11, СУМ-20-1, СУМ-20-2) стосуються тільки діапазону А — Б.

Таблиця 4.4

Ремарка	Повна назва	СУМ-11	СУМ-20-2	Збільшення у СУМ-20-2 порівняно із СУМ-11, %
ав.	авіація	7	15	114,29
анат.	анатомія	8	31	287,50
антр.	антропологія	2	4	100,00
архт.	архітектура	11	26	136,36
астр.	астрономія	5	11	120,00
бібл.	біблійне слово (вислів)	0	29	–
біол.	біологія	28	217	675,00
біохім.	біохімія	6	21	250,00
бот.	ботаніка	11	34	209,09
буд.	будівельна справа	6	20	233,33
вет.	ветеринарія	0	83	–
військ.	військова справа	7	14	100,00
геогр.	географія	1	2	100,00
геод.	геодезія	2	7	250,00
геол.	геологія	13	47	261,54
гірн.	гірництво	3	6	100,00
екол.	екологія	0	29	–
екон.	економіка	9	43	377,78
ел.	електрика	1	6	500,00
етн.	етнографія	6	12	100,00
жарг.	жаргонне слово (вислів)	0	21	–
зоол.	зоологія	1	17	1600,00
інформ.	інформатика	0	53	–
іст.	історія; історизм	39	144	269,23
кул.	кулінарія	2	4	100,00
лінгв.	лінгвістика	38	134	252,63
літ.	літературознавство; література	20	52	160,00
мат.	математика	8	55	587,50
мед.	медицина	47	302	542,55
мет.	металургія	7	16	128,57
метеор.	метеорологія	3	8	166,67
мист.	мистецтво	2	8	300,00
мор.	морська справа	6	45	650,00
муз.	музика	14	47	235,71
палеонт.	палеонтологія	0	17	–
поет.	поетичне слово (вислів)	17	42	147,06
полігр.	поліграфія	0	17	–
політ.	політика	6	14	133,33
псих.	психологія	9	20	122,22
радіо	радіотехніка	1	2	100,00
рел.	релігія	0	37	–
рел.-церк.	релігійно-церковний	0	32	–

Продовження таблиці 4.4

Ремарка	Повна назва	СУМ-11	СУМ-20-2	Збільшення у СУМ-20-2 порівняно із СУМ-11, %
спец.	спеціальне слово	64	247	285,94
спорт.	спортивний термін	10	20	100,00
театр.	театральний термін	1	2	100,00
текст.	термін текстильної промисловості	0	6	–
фарм.	фармацевтика	6	71	1083,33
фіз.	фізика	25	95	280,00
фізл.	фізіологія	6	16	166,67
філос.	філософія	14	40	185,71
фін.	фінансова справа	10	79	690,00
фольк.	фольклор	3	6	100,00
фот.	фотографія	0	1	–
хім.	хімія	26	206	692,31
юр.	юридичний термін	9	31	244,44

У табл. 4.5 показано пропорції лексики за частинами мови у реєстрах СУМ-11 і СУМ-20-2 цього ж діапазону.

Таблиця 4.5

Частини мови	СУМ-11	СУМ-20-2	СУМ-11, %	СУМ-20-2, %
Іменник	3558	6981	56,45	60,54
Прикметник	1595	2997	25,31	25,99
Дієслово	510	665	8,09	5,77
Прислівник	389	559	6,17	4,85
Дієприкметник	64	109	1,02	0,95
Займенник	12	20	0,19	0,17
Числівник	0	1	0,00	0,01
Інші	175	199	2,78	1,73

З цієї таблиці простежуємо, що пропорції за окремими лексико-граматичними класами суттєво не помінялися. Звертає на себе увагу деяке збільшення (близько 4,5 %) у СУМ-20-2 порівняно із СУМ-11 відносної кількості іменників на тлі приблизно такого ж (3,89 %) зменшення відносної кількості дієслів. Це можна пояснити деяким зростанням (а саме на 3 %) термінологічної лексики у СУМ-20 порівняно із СУМ-11, яка представлена переважно іменниками.

Проте порівняння цих самих пропорцій, вирахуваних на всьому масиві СУМ-11, дає іншу картину: іменник — 41,44 %; дієслово — 30,93 %; прикметник —16,52 %; дієприкметник — 5,45 %; прислівник — 4,99 %; займенник — 0,08 %; числівник — 0,06 %; інші — 0,53 %. Це пояснюється особливостями діапазону слів, що починаються на літери А та Б, зокрема відносною бідністю дієслів на фоні явного домінування іменника. У наступних таблицях (4.6 та 4.7) наведено аналогічну статистику за частинами мови в межах окремих літер А та Б.

Таблиця 4.6 **(літера А)**

Частини мови	СУМ-11	СУМ-20-2	СУМ-11, %	СУМ-20-2, %
Іменник	1172	2805	60,73	63,92
Прикметник	450	1065	23,32	24,27
Дієслово	103	192	5,34	4,38
Прислівник	71	124	3,68	2,83
Дієприкметник	40	76	2,07	1,73
Займенник	8	10	0,41	0,23
Числівник	0	0	0,00	0,00
Інші	86	116	4,46	2,64

Таблиця 4.7 **(літера Б)**

Частини мови	СУМ-11	СУМ-20-2	СУМ-11, %	СУМ-20-2, %
Іменник	2386	4176	54,57	58,46
Прикметник	1145	1932	26,19	27,05
Дієслово	407	473	9,31	6,62
Прислівник	318	435	7,27	6,09
Дієприкметник	24	33	0,55	0,46
Займенник	4	10	0,09	0,14
Числівник	0	1	0,00	0,01
Інші	88	83	2,01	1,16

У табл. 4.8 та 4.9 представлено відносні пропорції лексикографічних параметрів за літерами А та Б.

Таблиця 4.8 **(літера А)**

Назва показника	СУМ-11	СУМ-20-2	Збільшення у СУМ-20-2 порівняно з СУМ-11, %
Словникові статті	1931	4388	127,24
Знаки у словникових статтях	511791	1379297	169,50
Тлумачення реєстрових слів, у т. ч.:	2460	5212	111,87
– значень;	2189	4865	122,25
– відтінків значень	271	347	28,04
Ілюстрації	2679	8201	206,12
Усталені словосполучення, у т. ч.:	130	406	212,31
– СС;	79	90	13,92
– еквіваленти слів;	0	1	–
– термінологічні словосполучення;	28	243	767,86
– фразеологізми	23	72	213,04

Таблиця 4.9 **(літера Б)**

Назва показника	СУМ-11	СУМ-20-2	Збільшення у СУМ-20-2 порівняно із СУМ-11, %
Словникові статті	4372	7142	63,38
Знаки у словникових статтях	1277118	2542622	99,09
Тлумачення реєстрових слів, у т. ч.:	6035	9134	51,35
– значень;	5224	8214	57,24
– відтінків значень	811	920	13,44
Ілюстрації	8925	18205	103,98
Усталені словосполучення, у т. ч.:	513	1846	259,84
– СС;	360	432	20,00
– еквіваленти слів;	0	5	–
– термінологічні словосполучення;	23	236	926,09
– фразеологізми	130	1173	802,31

У табл. 4.10 наведено дані про обсяги ілюстрацій у СУМ-11 і СУМ-20-2.

Таблиця 4.10

Діапазон	Обсяг ілюстрацій у СУМ-11 у знаках та % до всього діапазону	Обсяг ілюстрацій у СУМ-20-2 у знаках та % до всього діапазону	Збільшення обсягу ілюстрацій СУМ-20-2 порівняно із СУМ-11, %
А—Б	899 855 (50,3%)	2 361 712 (60,2 %)	162,46
Літера А	239 941 (46,9%)	841 111 (60,98 %)	250, 5
Літера Б	659 914 (51,7%)	1 520 601 (59,8 %)	130, 4

Лексикографічну статистику плануємо наводити в кожному томі — як для даного тому, так і для суми попередніх томів включно. У такий спосіб читач матиме змогу відстежувати статистичні параметри процесу лексикографічного розвитку Словника української мови.

Кожний новий том Словника після його видання планується виставити в українському сегменті Wiktionary з метою надання вільного доступу користувачам української мови для Wiki-лексикографування. Увесь словниковий масив СУМ-20 досяжний уже зараз у режимі спеціального доступу за адресою: http://lcorp.ulif.org.ua/xclientinfo/, де вказано й умови доступу до нього.